

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və Azərbaycan

Hazırlayanı: Ataxan Abilov

"Cəmiyyət və Hüquq" İctimai Birliyi

E-mail: ataxanabilov@mail.com

Kitab Avrasiya Fondu Yardımı ilə Hazırlanıb

www.efazerbaijan.org

İçindəkilər:

Ön söz

I fəsil

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının tam və bərabər- hüquqlu üzvüdür

II fəsil

İnsan hüquqları sahəsində Avropa standartları və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi

2.1. İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində yeri

2.2. Şəxsi hüquq və azadlıqlar

2.2.1. Yaşamaq hüququ

2.2.2. Kəlləliyin və məcburi əməyin qadağan edilməsi

2.2.3. Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ

2.2.4. Nigaha daxil olmaq hüququ və tərəflərin hüquq bərabərliyi

2.2.5. Fikir, vicdan və din azadlığı

2.2.6. Təhsil hüququ

2.2.7. Mülkiyyətin müdafiəsi

2.2.8. Avropa Məhkəməsinə fərdi şikayətin verilməsinə mane olmanın qadağan edilməsi

2.3. Vətəndaşlıq və siyasi hüquq və azadlıqlar

2.3.1. Söz azadlığı (ifadə etmək hüququ)

2.3.2. Dinc yığıncaqlar və nümayiş azadlığı

2.3.3. Assosiasiyalar azadlığı və ya birləşmək hüququ

2.3.4. Azad seçki hüququ

2.3.5. Hərəkət azadlığı

2.3.6. Xaricilərin hüquqları

2.4. Ədalətli Məhkəmə təhqiqatı ilə bağlı hüquqlar

2.4.1. Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ

2.4.2. Ədalətli məhkəmə hüququ

2.4.3. İşgəncələrin qadağan edilməsi

III fəsil

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının müdafiə mexanizmidir

3.1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi daim təkmilləşən mexanizmdir (tarixi aspektlər)

3.2. Məhkəmənin tərkibi və quruluşu

3.3. Məhkəmənin yurisdiksiyası

3.3.1. Məsləhətçi rəylər

3.3.2. Dövlətlərarası işlər

3.3.3. Fərdi şikayətlər

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

**KİTABDA İŞLƏDİLƏN BİR SIRA SÖZ VƏ ŞƏRTİ İŞARƏLƏR ALTINDA
AŞAĞIDAKILAR BAŞA DÜŞÜLMƏLİDİR**

Konvensiya - İnsan hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyası

Məhkəmə - Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi

Komissiya - Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası

AŞ - Avropa Şurası

Konstitusiya - Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyası

CM - Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi

CPM - Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsi

MM - Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi

MPM - Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi

CİM - Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi

ÖN SÖZ

Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olmaqla onun bir sıra konvensiyalarına, o cümlədən İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Konvensiyasına qoşulmuşdur. Konvensiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Azərbaycan Avropa Şurasına üzv olma ərəfəsində - 25 yanvar 2001-ci ildə Strasburqda imzalanmış və 25 dekabr 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən ratifikasiya edilmişdir. Ratifikasiya haqqında Qanun dövlət başçısı tərəfindən imzalandıqdan sonra, 10 mart 2002-ci ildə Milli Məclisin rəsmi orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində çap olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası tərəfindən İnsan Hüquqları haqqında Konvensiyanın ratifikasiya edilməsilə bağlı sənəd Avropa Şurasının Baş Katibinə təqdim edilmiş və 15 aprel 2002-ci ildə depozitə edilmişdir. Həmin tarixdən etibarən respublikamızın yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsin Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə Konvensiya ilə müəyyən edilmiş şərtlər daxilində müraciət etmək hüququ yaranmışdır.

Bununla əlaqədar olaraq ölkə ictimaiyyətinin Strasburq məhkəməsinə marağı artmışdır. Lakin cəmiyyətimizdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi və ona müraciət etməklə bağlı hüquqi maarifləndirmə günün tələbləri səviyyəsindən geri qalır. Mövcud şəraitdə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə Müraciətmə Mərkəzinin təşəbbüsü ilə hüquqşunas Ataxan Əbilov tərəfindən hazırlanan və oxucuların ixtiyarına verilən "Avropa Məhkəməsi və Azərbaycan" kitabı hüquqşunalarla yanaşı, sıradan vətəndaşlarımıza da bu işdə yardımcı olacaqdır. Ümid edirik ki, "Avropa Məhkəməsi və Azərbaycan" kitabı Avropa Məhkəməsi, onun fəaliyyət mexanizmi, Məhkəməyə müraciətmə qaydaları haqqında, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müvafiq Avropa standartları ilə müqayisəli analizi, Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv olarkən öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərini təhlili və s. bu kimi məsələlərlə ətraflı tanış olmaqda oxucuların köməyinə gələcək, bu istiqamətdə mövcud olan hüquqi informasiya boşluğunu az-çox aradan qaldıracaqdır.

Kitabda yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərin hüquqi təhlili və təfsiri ilə yanaşı, bir sıra mühüm sənədlərlə, o cümlədən Avropa Şurasının Nizamnaməsilə (ixtisarla), İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Konvensiya və ona əlavə edilən 1, 4, 6, 7 sayılı Protokollarla, Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək üçün ərizə blankı və onun doldurma qaydası haqqında Təlimatla, Konvensiyanın ratifikasiyası zamanı Azərbaycan Respublikasının etdiyi qeyd-şərt və verdiyi Bəyanatların mətnlərilə də tanış ola bilərsiniz.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə Müraciətmə Mərkəzi kitabın işıq üzü görməsinə görə maliyyə yardımı ayıran ABŞ-ın Avrasiya fonduna dərin minnətdarlığını bildirir. Bu təşkilat və Mərkəzimiz haqqında qısa məlumatla kitabın sonunda tanış ola bilərsiniz.

Natiq Abdullayev

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI AVROPA ŞURASININ TAM VƏ BƏRABƏRHÜQUQLU ÜZVÜDÜR

Avropa Şurası hökumətlərarası beynəlxalq təşkilatdır. Onun üzvləri suveren Avropa dövlətlərdir. İnsan hüquqlarını, parlament demokratiyasını və hüququn aliliyi prinsipini müdafiə etmək və möhkəmləndirmək, təşkilatın üzvü olan dövlətlərin sosial və hüquqi sahədəki uğurlarına əsaslanan ümumavropa razılaşmaları bağlamaq, ümumi ideya və prinsiplərin müdafiəsi və həyata keçirilməsi naminə Avropa dövlətlərinin böyük birliyinə nail olmaq, onların iqtisadi, sosial tərəqqisinə kömək göstərmək təşkilatın başlıca məqsədidir. Avropa Şurası hazırda qitədə 43 dövləti birləşdirən ən yaşlı siyasi təşkilat hesab edilir.

AŞ 05 may 1949-cü ildə 10 Avropa dövlətinin: Belçika, Böyük Britaniya, Danimarka, İrlandiya, İsveç, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Norveç və Fransanın imzaladıqları "Avropa Şurasının Nizamnaməsi"nə əsasən təsis edilib.

Avropa Şurası, milli müdafiə məsələləri istisna olmaqla, Avropa cəmiyyətinin bütün mühüm məsələlərini diqqətdə saxlayır. Onun iş proqramı aşağıdakı fəaliyyət sferaları əhatə edir: insan hüquqları, kütləvi informasiya vasitələri, hüquq sahəsində əməkdaşlıq, sosial və iqtisadi məsələlər, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət, bəşəri irs, idman, gənclər, yerli demokratiya, sərhədyanı əməkdaşlıq, ətraf mühit, regional planlaşdırma və s.

1989-cu ildən etibarən Avropa Şurası özünün əsas fəaliyyətini post-kommunist Avropa dövlətlərində demokratiyanın müdafiəsi istiqamətində qurmuşdur. Bu məqsədlə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə orada iqtisadi yenidənqurmaya paralel olaraq - siyasi, qanunvericilik və konstitusion islahatların Avropa Şurasının standartlarına uyğun olaraq həyata keçirilməsinə yardım edilir.

Avropa Şurasını obrazlı olaraq "Avropa dövlətləri ailəsi" adlandırırlar. Azərbaycan Respublikasının 30 avqust 1991-ci il tarixli Dövlət Suverenliyinin Bərpası Haqqında Bəyannamə və Azərbaycan Respublikasının 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Dövlət Müstəqilliyi Haqqında Konstitusiyası kimi tarixi sənədlərlə müstəqilliyini elan etmiş suveren Azərbaycan Respublikasını Avropa dövlətləri ailəsində görmək respublikamızın hər bir sadə vətəndaşının arzusu olmuşdur.

Avropa Şurası kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilata üzv olmaq gənc Azərbaycan Respublikasının həyatında mühüm hadisədir¹. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən az sonra respublika rəhbərliyi Avropa Şurasına üzv olmaq təklifilə çıxış etmiş və bu barədə təşkilata məktubla müraciət etmişdir. Keçən müddət ərzində dövlətimiz qarşıya qoyulan məqsədə doğru addım-addım irəliləmişdir.

Əlbəttə, uzun müddət totalitar rejim şəraitində yaşayan cəmiyyətimizin Avropa Şurasına inteqrasiyası heç də rahat olmamış, ciddi hüquqi və siyasi islahatların həyata keçirilməsi və ya buna cəhd edilməsi nəticəsində baş vermişdir.

Hələ 1993-cü ildə Avropa Şurasına üzv dövlətlərin rəhbərlərinin və hökumət başçılarının Vyanada keçirilən yüksək səviyyədə görüşündə təşkilatın üzvlərinin genişləndirilməsi məsləhət görülmüşdür². Bundan irəli gələrək Parlament Assambleyası 1994-cü ildə Avropa Şurasının

genişləndirilməsi haqqında 1247 sayılı tarixi tövsiyələrini qəbul etmişdir. Həmin sənəddə birbaşa göstərilir ki, Avropa ilə mədəni əlaqələri nəzərə alınaraq bu barədəki niyyəti aydın ifadə olunmaq şərtilə Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olmaq haqqında xahişlə müraciət edə bilər.

28 iyun 1996-cı il tarixdə Avropa Şurasının Parlament Assambleyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasına "Xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusu verilir. Az sonra, 13 iyul 1996-cı ildə Avropa Şurası Nazirlər Komitəsi sədrinin Bakıya səfəri zamanı Azərbaycan təşkilata daxil olmaq xahişilə ona müraciət etmişdir. Prosedur qaydalarına müvafiq olaraq Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 11 sentyabr 1996-cı il tarixli qətnaməsilə təşkilatın Parlament Assambleyasını bu məsələyə münasibət bildirməyə çağırmışdır.

Avropa Şurasına üzv olmaq barədə vəsatət qaldırmış Azərbaycan Respublikasının bu təşkilatın standartlarına uyğunluğunu araşdırmaq məqsədilə AŞ Parlament Assambleyasının üç Komitəsi - Siyasi Məsələlər Komitəsi, Hüquqi məsələlər və İnsan Hüquqları Komitəsi və Üzv olmayan Avropa ölkələri ilə Əlaqələr Komitəsi 1996-cı ilin payızında Azərbaycan üzrə məruzəçilər təyin etmişlər. Bundan başqa, Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının Bürosu məsələ ilə əlaqədar hüquqşünaslardan ibarət İnsan Hüquqları Komissiyasının nümayəndə qrupu təşkil etmişdir.

Bu müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası ilə əməkdaşlığı bir sıra məsələlər üzrə genişlənməyə başlamışdır³.

"Xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusunda Azərbaycanın nümayəndə heyəti Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində və hökumətlərarası əməkdaşlıq və kömək proqramı çərçivəsində ayrı-ayrı komitələrin işində iştirak etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 iyul 1996-cı il tarixli Sərəncamı ilə Avropa Şurası və Azərbaycan Respublikası arasında əməkdaşlıq proqramını həyata keçirmək məqsədilə tədbirlər planı müəyyən edilmişdir. Azərbaycan Respublikası parlamentinin nümayəndə heyəti ilk dəfə olaraq Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1996-cı il payız sessiyasında iştirak etmişdir. Azərbaycan qısa müddət ərzində təşkilatın bir sıra konvensiyalarına, o cümlədən, Avropa Mədəniyyət Konvensiyasına, Arxeoloji İrsin Mühafizəsi Haqqında Avropa Konvensiyasına, Birgə Kino İstehsalı Haqqında Avropa Konvensiyasına, Avropanın Canlı Təbiətin və Təbii sərvətlərin Mühafizəsi haqqında Konvensiyaya və s. qoşulur. Bu dövrdə Azərbaycan parlamenti tərəfindən insan hüquqlarına və əhalinin geniş kütlələrinin mənafeələrinə mühüm təsir göstərə biləcək bütün qanunvericilik aktlarının layihələri Avropa Şurasının hüquqi ekspertizasından keçirilmək üçün göndərilir və oradan alınan səmərəli təkliflər qanunların qəbulu zamanı istifadə edilməyə başlanılır. Məsələnin belə qoyuluşu Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması prosesini sürətləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qısa müddət ərzində "Polis haqqında", "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında", "Prokurorluq haqqında", "Notariat haqqında" və s. qanunların, habelə Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki-Prosessual Məcəllələrin layihələri Avropa Şurasının tövsiyələri əsasında hazırlanır və qəbul edilir.

Avropa Şurasının Parlament Assambleyasının nümayəndə heyəti Azərbaycan Respublikasında 1995-ci ilin noyabrın 12-də keçirilən parlament seçkilərini, 1998-ci ilin oktyabrında keçirilən prezident seçkilərini, 2000-ci ilin noyabrında keçirilən parlament seçkilərini, Avropanın Yerli və

Regional Hakimiyyətləri Konqresinin nümayəndə heyəti isə 1999-cu ilin dekabrında keçirilən ilk bələdiyyə seçkilərini müşahidə etmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycanın Avropa Şurası Parlament Assambleyası ilə əməkdaşlığı çərçivəsində Parlament Assambleyasının sədrləri Azərbaycana səfərlər etmiş və çoxsaylı görüşlər keçirmişlər.

Respublikanın Avropa Şurasına üzv olma prosesində daha çox 2000-ci il öz dramatikliyi ilə yadda qalacaqdır. İlin əvvəlində Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Siyasi Komitəsinin Azərbaycan üzrə məruzəçisi Jak Bomelin hazırladığı Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv olmaqdan ötrü Təvsiyələr Paketi respublika içtimaiyyətinə təqdim edilir⁴.

Təvsiyələr Paketini, onu yerinə yetirmək şərtilə, dövlət başçısı, Baş Nazir, Milli Məclisin sədri, aparıcı müxalifət partiyalarının liderləri imzalayırlar. İlk variantda on yeddi bənddən ibarət olan həmin sənəddə Azərbaycan Respublikasının yaxın gələcəkdə Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər, o cümlədən, Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı AŞ-ın mövqeyi açıqlanmışdır⁵.

Sənədin 13-cü bəndində deyilir ki, AŞPA Azərbaycan Respublikasından müəyyən öhdəliklərin qəbul olunmasını xahiş edir. Həmin öhdəliklər xarakter etibarı ilə beş qrupa bölünür. Öhdəliklərin birinci qrupunda yaxın vaxt ərzində Azərbaycanın qoşulmalı olduğu Avropa Konvensiyaları sadalanmış və qoşulma müddətləri göstərilmişdir. Söhbət aşağıdakı Konvensiyalardan gedir:

- 1) qəbul edilmə ərafəsində 2 və 11 sayılı Protokollarla əlavələr edilmiş İnsan Hüquqları üzrə Avropa Konvensiyasını, onun 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarını imzalamaq və bir il ərzində həmin sənədləri ratifikasiya etmək;
- 2) qəbul edildikdən sonra bir il ərzində İşgəncə və qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinin qarşısının alınması haqqında Avropa Konvensiyasını və onun protokollarını imzalamaq və ratifikasiya etmək;
- 3) qəbul edildikdən sonra bir il ərzində Milli Azlıqların Müdafiəsi Haqqında Çərçivə Sazişini imzalamaq və ratifikasiya etmək;
- 4) qəbul edildikdən sonra bir il ərzində Regional və ya Milli Azlıqların Dilləri Üzrə Avropa Xartiyasını imzalamaq və ratifikasiya etmək;
- 5) qəbul edildikdən sonra iki il ərzində Sərhədyanı Əməkdaşlıq Haqqında Avropa Konvensiyasını və onunla bağlı Protokolları, habelə cinayət işləri üzrə qarşılıqlı yardım, "çirkli pulların" "yuyulmasını", cinayətkarlıqla əldə edilən gəlirlərin həbsi və müsadirəsi, məhkumların verilməsi haqqında Avropa Şurası Konvensiyalarını imzalamaq və ratifikasiya etmək, həmçinin, bu Konvensiyaların əsas prinsiplərinin tətbiqinə başlamaq;
- 6) qəbul edildikdən sonra iki il ərzində Avropa Sosial Xartiyasını imzalamaq, qəbul edildikdən sonra üç il ərzində onu ratifikasiya etmək və Xartiyanın prinsiplərinə uyğun siyasətin həyata keçirilməsi üçün dərhal səy göstərmək;
- 7) qəbul edildikdən sonra bir il ərzində Korrupsiya ilə mübarizə üzrə Cinayət Hüququ Konvensiyasını imzalamaq və ratifikasiya etmək;
- 8) qəbul edilmə ərafəsində Avropa Şurasının imtiyaz və immunitetləri haqqında Baş Razılaşmanı və onun protokollarını imzalamaq və qəbul edildikdən sonra bir il ərzində ratifikasiya etmək.

Dağlıq Qarabağ konfliktini ilə bağlı olan öhdəliklərin ikinci bölümündə konfliktin sülh yolu ilə həlli üçün səyləri davam etdirmək, beynəlxalq və daxili mübahisələri beynəlxalq hüququn prinsiplərinə, o cümlədən, Avropa Şurasına üzv dövlətlərin üzərinə qoyulan öhdəliklərə uyğun olaraq aradan

qaldırmaq, qonşuları hər hansı formada zor tətbiq etmək yolu ilə hədələməkdən birdəfəlik imtina etmək tövsiyə olunur.

Bununla əlaqədar olaraq bir sıra ziddiyyətli məqamlar ortaya çıxır.

Əvvəla, müasir beynəlxalq hüquqda zor tətbiq etməklə hədələmək aşağıdakı iki hal istisna olmaqla qadağan olunur: 1) qarşı tərəfin silahlı hücumu zamanı özünümüdafiə məqsədilə; 2) sülhə təhlükə olduqda və ya təcavüz aktı zamanı BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı ilə (BMT Nizamnaməsinin 39, 42, 51-ci maddələri). Birinci istisna hücumu məruz qalan tərəfin preroqativasına daxildir və hər bir halda onun bundan istifadə etməsi beynəlxalq hüquqa uyğundur. Fikrimizcə, AŞ tərəfindən təklif edilən öhdəliyin belə qeyd-şərtlə imzalanması daha məqsədə müvafiq olardı. İkinci istisnaya gəldikdə isə, qeyd etmək vacibdir ki, qonşu dövlət tərəfindən torpaq işğalı hər bir halda təcavüz aktıdır. Lakin indiyə kimi Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət idarəsinin passivliyi üzündən BMT Təhlükəsizlik Şurası bunu təcavüz aktı kimi tanımamışdır.

Digər ziddiyyətli məqam beynəlxalq hüququn prinsiplərilə bağlıdır. Dağlıq Qarabağ konfliktini ilə bağlı erməni tərəfi millətlərin öz müqəddaratını təyin etmə prinsipinə, Azərbaycan tərəfi isə dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinə istinad edir. Əvvəla, beynəlxalq münasibətlər tarixində bu iki prinsipin kolliziyası zamanı həmişə dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipinə üstünlük verilməsi ilə bağlı çoxsaylı presedentlər mövcuddur. Digər tərəfdən, müasir beynəlxalq hüquq özünün prinsiplərindən geri çəkilməyərək millətlərin öz müqəddaratının təyin etməsinin dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumaq şərti ilə və onun çərçivəsində realizasiyasının mümkünlüyü üzərində dayanır. ATƏT-in Lissabon sammitinin Dağlıq Qarabağ konfliktini ilə bağlı qəbul etdiyi sənəddə də məsələnin məhz bu cür qoyuluşu öz əksini tapmışdır. Beləliklə, müasir beynəlxalq hüquq millətlərin öz müqəddaratını təyin etmə hüququnu inkar etmədən, onu dövlətlərin ərazi bütövlüyü və insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipləri ilə məhdudlaşdırır⁶.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət idarəsi öz üzərinə düşən funksiyaları layiqincə yerinə yetirəcəyi halda AŞ-ın Dağlıq Qarabağ konfliktinə bu mövqedən yanaşacağı şübhə doğurmur.

Üçüncü qrup öhdəliklər dövlətdaxili qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsilə bağlı olan məsələləri əhatə edir. Orada göstərilir ki, seçkilər haqqında qanunvericilik, o cümlədən, "Mərkəzi Seçki Komissiyası Haqqında" və "Milli Məclisə Seçkilər Haqqında" Qanunlar, əvvəlki seçkilərdə iştirak edən beynəlxalq müşahidəçilərin tövsiyələri nəzərə alınmaqla, yenidən işlənilsin; növbəti bələdiyyə seçkilərinə qədər Avropanın Yerli və Regional Hakimiyyətləri Konqresinin tövsiyələrinə əsasən yerli özünüidarə orqanları haqqında qanunvericiliyə dəyişikliklər edilsin; qanunvericilik hakimiyyətinin icra hakimiyyətinə münasibətdə müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində islahatlar davam etdirilsin, parlamentə, hökumət üzvlərinə sorğu ilə müraciət etmək hüququndan istifadəyə şərait yaradılsın; qəbul edildikdən sonra altı ay ərzində Avropa Şurası ekspertlərinin rəyinə uyğun Cinayət Prosesual Məcəlləsi, bir il ərzində ombudsman haqqında, korrupsiya ilə mübarizə haqqında qanunlar, iki il ərzində isə korrupsiya ilə mübarizə üzrə dövlət proqramı qəbul edilsin.

Öhdəliklərin dördüncü blokunda insan hüquqları ilə bağlı aşağıdakı məsələlərin tezliklə həll edilməsi tələbi qoyulurdu;

- 1) hər hansı bir məhdudiyət və şərt qoyulmadan Beynəlxalq Qırmızı Xaç və Qırmızı Aypara Komitəsilə məhkumların görüşməsinə təminat verən müqavilə imzalamaq;
 - 2) hüquq müdafiə təşkilatları tərəfindən siyasi məhbus kimi tanınan məhkumların işinə baxılması və onların azad edilməsi məsələsinə baxmaq;
 - 3) vəzifə borcunu yerinə yetirərkən insan hüquqlarını, o cümlədən, işgəncənin qadağan edilməsi ilə əlaqədar normaları pozan hüquq-mühafizə orqanlarının nümayəndələrini məhkəmə məsuliyyətinə cəlb etmək;
 - 4) söz azadlığına, kütləvi informasiya vasitələrinin və jurnalistlərin müstəqilliyinə təminat vermək, mətbuatın azadlığını məhdudlaşdıran inzibati tədbirlərdən istifadəni aradan qaldırmaq;
 - 5) milli televiziya kanalını müstəqil İcraçı Şura tərəfindən idarə olunan ictimai kanala çevirmək;
 - 6) üç il müddətində milli azlıqlar haqqında qanun qəbul etmək;
- Ən nəhayət, Azərbaycan Respublikasının üzərinə Avropa Şurasının Monitoring Komitəsilə geniş əməkdaşlıq etmək öhdəliyi qoyulur. Belə monitorinqlərin keçirilməsinin əsas məqsədi üzv dövlətlərin öz üzərinə götürdüyü öhdəlik və vəzifələrə riayət etmə vəziyyətini öyrənmək təşkil edir.

Bu arada AŞPA-nın Hüquqi Məsələlər və İnsan Hüquqları Komitəsinin Kiprdə keçirilən iclasında Azərbaycan Respublikasının bu nüfuzlu təşkilata üzv qəbul olunması məqsədə uyğun hesab edilmir⁷.

Vəziyyətlə bağlı 27 iyun 2000-ci il tarixdə həmin Komitə ilə Azərbaycan parlamentinin nümayəndə heyətinin üzvləri arasında keçirilən görüşdə daha iki təklif səslənir; a) respublikada parlament seçkilərini vicdanla keçirmək; b) üç məhkumun - İ.Həmidov, Ə.Hümbətov və R.Qaziyevin məhkum olunmalarına dair cinayət işlərinə yenidən baxılması və onların azad edilməsi məsələsinə baxmaq.

Nəhayət, respublikamızın AŞ-a üzvlüyü məsələsi 28 iyun 2000-ci il tarixdə keçirilən AŞPA-nın növbəti sessiyasında müzakirə edilir. Bu haqda çıxış edən deputatların əksəriyyəti "problemlər mövcuddur, lakin respublikada bu istiqamətdə xeyli iş görüldüyünə görə qəbul edilsin", səpkili fikirlərini bildiriblər. Deputatlardan Atkinson (Böyük Britaniya) ədalətli parlament seçkilərinin keçirilməsi tələbini, Yurgens (Niderland) həm ədalətli seçki, həm də yuxarıda adı çəkilən üç məhkumun buraxılması tələbini önə çəkir⁸.

Uzun müzakirələrdən sonra Parlament Assambleyası, sessiyada iştirak edən 126 deputatdan 120 lehinə, 5 bitərəf və 1 əleyhinə olmaqla, təşkilatın Nazirlər Komitəsinə Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına üzv qəbul edilməsini tövsiyə edir⁹.

AŞPA-nın sessiyası Avropa Şurasına üzv olmaq üçün Azərbaycanın öz üzərinə götürdüyü öhdəliklər paketini cüzi əlavə və dəyişikliklə "222 sayılı Tövsiyə" adı altında təsdiq edir.

Əlavə olaraq həmin sənəddə 1998-ci ildən Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzasının ləğvi yüksək qiymətləndirilir, kütləvi informasiya vasitələri haqqında, "Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında" Qanunlara, habelə bir sıra digər qanunlara əlavələr edilməsi, hakimlərin təyini proseduru, onların vəzifələrində qalma müddətləri məsələsinə yenidən baxılması və s. məsələlər tövsiyə olunur.

09 noyabr 2000-ci il tarixdə keçirilən Nazirlər Komitəsinin 107-ci sessiyasında Azərbaycan Respublikasının üzvlüyü məsələsinə baxılır. Nazirlər Komitəsi də öz növbəsində Azərbaycan Respublikasına beş bənddən ibarət Tövsiyələr Paketi təqdim edir¹⁰.

Həmin sənəddə bölgənin demokratik inkişafı ilə bağlı mütəmadi olaraq monitorinqlərin keçirilməsi; Parlament seçkiləri zamanı beynəlxalq müşahidəçilərin müəyyən etdikləri pozuntularla bağlı, onların tənqidinə cavab verən hesabatın respublika hökuməti tərəfindən hazırlanması; bu məqsədlə monitorinq qrupunun yaradılması; AŞ-ın standartlarına müvafiq olaraq ölkə Konstitusiyasına bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilməsi, "Seçkilər haqqında" və "KİV haqqında" Qanunların Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə Venetsiya Komissiyasının kömək etməyə dəvət edilməsi, Ermənistanla birgə Azərbaycan dövlətinin Qarabağ probleminin dinc yolla nizamlanmasının intensivləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Beləliklə, Nazirlər Komitəsi qəbul etdiyi qətnamə ilə Azərbaycan və Ermənistan respublikalarını eyni vaxtda təşkilata üzvlüyə dəvət edir. 41 ölkənin xarici işlər nazirlərinin iştirak etdiyi sessiyada bu məsələ ilə bağlı 30-a qədər nazir münasibət bildirir və onların hamısı məsələnin müsbət həllini dəstəkləyir.

Reqlamentə görə Azərbaycana AŞPA-da altı yer verilir.

Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına qəbul edilməsi istər cəmiyyətimizdə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu, istərsə də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əbədi və dönməz olması, onun ümumavropa ailəsinə inteqrasiyası istiqamətində mühüm mərhələdir. Əlbəttə, respublikamızın bugünkü reallığı Avropa standartlarına tam cavab verməsə də, Azərbaycan hökumətinin buna cəhd göstərməsi və onun AŞ tərəfindən təklif edilən tövsiyələrin yerinə yetirilmə niyyətini aydın ifadə etməsi alqışlanmalıdır.

II FƏSİL

İNSAN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ AVROPA STANDARTLARI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİ

2.1. İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində yeri

İnsan hüquqları sahəsində Avropa standartlarının əsas hissəsi İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasında (bundan sonra Konvensiya və ya İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası) və ona əlavə edilən 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokollarda ifadə olunmuşdur. Biz bu fəsildə məhz adı çəkilən sənədlərdə özünün normativ əksini tapan standartlarla Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini, ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ilin noyabrın 12-də qəbul edilmiş Konstitusiyasının II bölməsində sadalanan əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarla bağlı normaları müqayisəli analiz etməyi, nəticədə onların müəyyən etdikləri prinsiplərin üst-üstə düşüb-düşmədiyini aydınlaşdırmağı və fərqli məqamları göstərməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq.

İnsan hüquqları sahəsində Avropa standartları müasir beynəlxalq hüququn tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində beynəlxalq hüquq normalarının yeri ilə bağlı məsələni araşdırmaq bu mənada əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq hüquqla dövlətdaxili (milli) hüququn qarşılıqlı əlaqəsi, onlar arasında (hüquqi qüvvəsi və tətbiqi ilə bağlı) münasibət məsələsi, bir qayda olaraq, hər bir dövlətin konstitusiyası ilə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da bu məsələ ilə bağlı bir necə müddəa vardır.

Əvvəla, Konstitusiyanın "Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan aktlar" adlanan 148-ci maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

İkincisi, beynəlxalq aktların hüquqi qüvvəsini təmzimpləyən 151-ci maddədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlarla (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir.

Göstərilən norma ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin respublikanın hüquq sistemində daxil olan normativ aktların ierarxiyasında yeri müəyyən edilmişdir. Bu sistemdə beynəlxalq müqavilə hüquqi qüvvəsinə görə Konstitusiyadan və referendum yolu ilə qəbul edilmiş aktlardan sonra üçüncü yerdə durur. Konstitusiyanın qeyd edilən 148-ci və 151-ci maddələri Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində beynəlxalq hüquq normalarının yeri haqqında kifayət qədər aydınlıq yaradır. Yeri gəlmişkən, məsələnin belə həlli müasir beynəlxalq hüququn tələblərinə tam şəkildə cavab vermir. Belə ki, istər müasir beynəlxalq hüquqda imperativ normalardan biri olan beynəlxalq öhdələkləri vicdanla yerinə yetirmə (pacta sunt servanda) prinsipi baxımından, istərsə də universal beynəlxalq saziş olan Beynəlxalq müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsinə əsasən, habelə bir sıra digər beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə görə dövlətdaxili qanunvericilik tamamilə, yəni, ölkə

Konstitusiyası da daxil olmaqla beynəlxalq hüquqa uyğun olmalıdır. Təqdirəlayiq haldır ki, ölkə Konstitusiyasında insan hüquqları üzrə beynəlxalq standartlara münasibətdə beynəlxalq hüquqla milli hüququn nisbəti məsələsi həmin tələblərə cavab verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin ikinci hissəsində birbaşa göstərilir ki, Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə nisbətə fərqli qaydalar müəyyən edilibsə, beynəlxalq müqavilənin norması tətbiq edilməlidir.

İlk baxışdan Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin ikinci hissəsi ilə 151-ci maddə arasında müəyyən ziddiyyətin olduğu görünə bilər. Elmi ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, hüquqi təfsirin məntiqinə görə Konstitusiyanın beynəlxalq hüquq üzərində üstünlüyünü nəzərdə tutan 151-ci maddə ümumi qaydanı ehtiva edir. 12-ci maddənin II hissəsi isə xüsusi hal üçün, ayrıca məsələ olmaqla yalnız insan hüquqları sahəsində mövcud olan Azərbaycanın tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr üçün nəzərdə tutulub¹. Bu hal üçün hüquqi texnikanın prinsipi olan "lex specialis derogat legi generalis" (xüsusi qanun ümumi qanunu dəyişdirir) qaydası tətbiq edilir. Təbiidir ki, hər hansı bir məsələyə münasibətdə onu tamamilə və aydın şəkildə həll edən xüsusi qayda mövcuddursa, belə hallarda ümumi qaydaya müraciət etməyə ehtiyac qalmır².

Əgər nəzərə alınsa ki, Konstitusiya ilə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqların təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən edilib, onda məsələnin belə qoyuluşu təəccüb doğurmamalıdır.

İnsan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartların xüsusi statusa malik olması ölkə qanunvericiliyinin ona uyğunlaşdırılmasını zəruri edir. Digər tərəfdən, insan hüquqları sahəsində əsas Avropa standartlarını özündə ehtiva edən 1950-ci il İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası və ona əlavə edilən 1, 4, 6 və 7 sayılı Protokolların müdafiə mexanizmi olan İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin (bundan sonra Məhkəmə) qərarları da üzv dövlətlər üçün məcburidir.

Konvensiyanın 46-cı maddəsində deyilir: "Razılığa gələn Yüksək Tərəflər məhkəmənin onların tərəf olduqları hər hansı bir iş üzrə çıxardığı son qərarı yerinə yetirməyi öz öhdələrinə götürürlər". Konvensiya ilə müdafiə olunan hər hansı bir hüququn pozulması ilə bağlı şikayəti öyrənərəkən Məhkəmə həmin iş üzrə cavabdeh qismində çıxış edən dövlətin daxili hüququn müvafiq normasına və məhkəmə praktikasına diqqət edir və Məhkəmənin həmin şikayət üzrə çıxardığı qərar bir növ daxili hüququn müvafiq normasının qiymətləndirilməsi kimi qəbul edilir.

Beləliklə, Məhkəmə öz fəaliyyəti ilə də dövlətin daxili qanunvericiliyinin Konvensiyaya uyğunlaşdırılması istiqamətinə real təsirlər göstərir³. Əlbəttə, Məhkəmənin hər hansı dövlətdaxili hüquq normasını və ya qanunvericilik aktını ləğv etmək, onlara dəyişiklik etmək və ya digər hakimiyyət tədbirləri həyata keçirmək tələbi ilə çıxış etmək səlahiyyəti yoxdur. Lakin Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər Məhkəmənin qərarlarına ciddi yanaşır və öz qanunvericiliklərini Konvensiyaya və Avropa Məhkəməsinin praktikasına uyğunlaşdırmaqda maraqlıdırlar.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi kimi müdafiə mexanizminin təsir dairəsinə düşən insan hüquqları və azadlıqları Konvensiyanın "Hüquqlar və azadlıqlar" adlanan birinci bölməsində və

qeyd edilən Protokolların üst-üstə on dörd maddəsində öz əksini tapmışdır. Konvensiyanın birinci bölməsinin cəmi on yeddi maddədən ibarət olmasını nəzərə alsaq, onda Konvensiyanın müdafiə mexanizminə daxil olan hüquq və azadlıqlar kataloqunun cəmi otuz bir maddədə öz əksini tapması nəticəsinə gəlir. Konvensiya və ona əlavə edilən Protokollarla tanış olmayanlara ilk baxışdan elə gələ bilər ki, burada yalnız otuz bir hüquqdan söhbət gedir və Avropa Məhkəməsinin predmet səlahiyyəti yalnız bu otuz bir hüquqla bitir. Belə ki, Avropa Məhkəməsi qeyd edilən sənədlərdə nəzərdə tutulmayan hüquqların müdafiəsilə bağlı müraciəti qəbul etmir. Yeri gəlmişkən, bu şərt Məhkəmə praktikasında "ratione materiae" adlanır.

Əlbəttə, qeyd edilən hüquq və azadlıqların kataloqu otuz bir maddədə təsbit edilsə də, əslində onların sayı bununla məhdudlaşmır, daha çoxdur. Belə ki, bir sıra maddələrdə bir neçə hüquq norması təsbit edilmişdir. Məsələn; Konvensiyanın "Şəxsi və ailə həyatına hörmət" adlanan 8-ci maddəsində həmin hüquqla yanaşı "yaşayış sahəsinin toxunulmazlığı", "yazışma sirlirinə hörmət edilməsi" hüquqları da ifadə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da "yazışma sirlirinə hörmət" hüququ "şəxsi və ailə həyatının sirlirini saxlamaq" hüququ ilə "şəxsi toxunulmazlıq hüququ" adı altında bir maddədə (maddə 32), "mənzil toxunulmazlığı" hüququ isə ayrıca maddədə (maddə 33) verilmişdir.

Bəzi maddələr Məhkəmə təcrübəsində verilən təfsir nəticəsində konkretləşdirilmiş, bir-biri ilə əlaqəsi şübhə doğurmayan bir neçə konkret hüquqdan ibarət olması göstərilmişdir. Eyni zamanda, müəyyən edilmişdir ki, birbaşa Konvensiyada nəzərdə tutulmayan, lakin onun məqsəd və mahiyyətindən irəli gələn hüquqlar da mövcuddur. Məsələn, məhkəmənin əlçatan, hamı üçün mümkün olmasına hüquq ayrıca norma olmaq etibarilə birbaşa nəzərdə tutulmasa da, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin ruhundan irəli gəlir.

Konvensiyanın müdafiə mexanizminin təsir dairəsinə düşən hüquq və azadlıqların həcmi haqqında tam təsəvvür yaratmaqdan ötrü onların təsnifatının aparılması zərurəti vardır. Konvensiyanın özündə belə təsnifat aparılmamışdır. Hüquq ədəbiyyatlarında isə müxtəlif təsnifatlara rast gəlinir. Biz təsbit edilən hüquqlara daha aydınlıq gətirmək, onlar haqqında konkret təsəvvür əldə etmək məqsədilə nisbətən sadə və asan qavranıla bilən və məzmun baxımından bir-birinə yaxın olan hüquqları vahid qrupda cəmləşdirməyə imkan yaradan təsnifata üstünlük verdik. Həm də nəticədə oxucuda hüquq və azadlıqların Avropa kataloqu haqqında tam təsəvvür yaranar. Buna əsasən, həmin hüquq və azadlıqları üç qrupa bölürlər;

- 1) şəxsi hüquqlar;
- 2) siyasi və vətəndaşlıq hüquqları ;
- 3) ədalətli məhkəmə təminatı ilə bağlı hüquqlar4 .

Şəxsi hüquqlara aşağıdakı hüquqlar aid edilir;

- 1) yaşamaq hüququ;
- 2) köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması;

- 3) şəxsi toxunulmazlıq hüququ;
- 4) yaşayış sahəsinin toxunulmazlığı hüququ;
- 5) yazışmanın toxunulmazlığı;
- 6) telefon danışqlarına qeyri-qanuni qulaq asılmasının qadağan edilməsi;
- 7) öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın yayılmasının qadağan edilməsi;
- 8) Avropa Məhkəməsinə fərdi şikayətin verilməsinə maneçiliyin qadağan edilməsi;
- 9) nigah hüququ;
- 10) ailə həyatına hörmət hüququ;
- 11) ər-arvadın hüquq bərabərliyi;
- 12) nigahdan kənar doğulan uşaqların hüquqları;
- 13) fikir, vicdan və din azadlığı;
- 14) təhsil hüququ;
- 15) əmlakından maneəsiz istifadə hüququ;
- 16) mülkiyyətin qeyri-qanuni özgəninkiləşdirilməsinin qadağan olunması.

Konvensiya və ona əlavə edilən Protokollarda nəzərdə tutulan siyasi və vətəndaşlıq hüquqlarına aşağıdakı hüquqlar daxildir;

- 1) fikrini ifadə etmək hüququ (söz azadlığı);
- 2) məlumat almaq və yaymaq hüququ;
- 3) dinc yığıncaqlar və nümayiş hüququ;
- 4) sosial, irqi, milli, dini ədavətin təbliğinin qadağan olunması;
- 5) həmkarlar İttifaqları da daxil olmaqla assosiasiyaları azad yaratmaq hüququ;
- 6) dövrü olaraq azad seçki hüququ;
- 7) sərbəst hərəkət etmək və yaşayış yeri seçmək hüququ;
- 8) dövlətə öz vətəndaşlarını sürgün etməyin qadağan edilməsi;
- 9) vətəndaşa öz dövlətinin ərazisinə gəlməyə qadağanın yolverilməzliyi;

10) xaricilərin kollektiv şəkildə köçürülməsinin qadağan edilməsi;

11) xaricinin köçürülməsi zamanı prosesual təminatlar;

12) ekstradasiya hallarında təminatlar;

Üçüncü qrupa-ədalətli məhkəmə təminatı ilə bağlı hüquqlara aşağıdakılar aiddir:

1) şəxsin həbs və ya tutulma zamanı dərhal həbsin və ya tutulmanın qanuniliyi haqqında məsələyə baxmaq üçün hakim qarşısında dayanmaq hüququ;

2) şəxsin qeyri-qanuni həbs və ya tutulma zamanı kompensasiya hüququ;

3) ibtidai istintaq dövründə kifayət qədər əsaslar olmadan şəxsin həbsdə saxlanması qadağan edilməsi;

4) həbsdə olan şəxslə qeyri-insani və yaxud insan ləyaqətini alçaldan rəftarın qadağan edilməsi;

5) müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməməyə görə azadlıqdan məhrum etmənin qadağan edilməsi;

6) maneəsiz olaraq məhkəməyə müraciət etmək hüququ;

7) müstəqil və təmənnəsiz məhkəmə hüququ;

8) məhkəmə prosesində tərəflərin bərabərliyinə və çəkişmə prinsipinə təminat hüququ;

9) məhkəmə prosesinin açıq olmasına hüquq;

10) ağılasız müddətdə məhkəmə təhqiqatına hüquq;

11) təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququ, o cümlədən, maddi vəsaiti imkan verməyəndə belə, müdafiənin təyin edilməsinə hüquq;

12) prosesin aparıldığı dili bilmədikdə haqqı ödənilməyən tərcüməçi xidmətindən istifadə hüququ;

13) təqsirsizlik prezumpsiyası;

14) dinc dövrdə ölüm cəzasının qadağan edilməsi;

15) eyni cinayətə görə təkrar məhkum olunmanın qadağan edilməsi;

16) yeni cinayət qanununun və ya cəzanı ağırlaşdıran qanunun geriyə şamil edilməsinin qadağan olunması;

17) hökmün və ya cəza tədbirinin yuxarı məhkəmə instansiyasında yenidən baxılmasına hüquq;

18) məhkəmə səhvləri zamanı kompensasiyaya hüquq;

Beləliklə, sadalanan hüquqlar Konvensiyanın hüquq və azadlıqlar kataloqunu təşkil edir. İndi isə bunların bir qisminin məzmunu ilə tanış olub, onları Azərbaycan qanunvericiliyinin müvafiq normaları ilə müqayisə edək.

2.2. Şəxsi hüquq və azadlıqlar

2.2.1. Yaşamaq hüququ

Konvensiyanın hüquq və azadlıqlar kataloqu bu hüquqla başlayır (2-ci maddə). Orada deyilir:

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Cəzalandırılması qanunla nəzərdə tutulmuş cinayətin törədilməsinə görə məhkəmə tərəfindən çıxarılan ölüm hökmünün icrasından başqa, heç kəs həyatdan məhrum edilə bilməz.

2. Mütləq zəruri olan, aşağıdakı məqsədlərlə güc tətbiqi nəticəsində həyatdan məhrum etmə bu maddənin pozulması kimi qiymətləndirilmir;

a) hər hansı bir şəxsin qanunsuz zorakılıqdan müdafiəsi üçün;

b) qanuni həbsin həyata keçirilməsi və ya qanuni əsaslarla tutulmuş şəxsin qaçıb getməsinin qarşısının alınması üçün;

c) iğtişaşın və ya qiyamın yatırılması məqsədi ilə qanuna müvafiq görülən tədbirlər zamanı.

Yaşamaq hüququndan kənar digər hüquqlar təsəvvür edilməzdir. Həmin hüququn təsbit olunduğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 27-ci maddəsi dörd hissədən ibarətdir. Birinci hissədə yaşamaq hüququ təsbit olunub. İkinci hissədə yaşamaq hüququnun toxunulmazlığı ilə bağlı istisnalar göstərilib. Bura dövlətə silahlı basqın zamanı düşmən əsgərinin öldürülməsi, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmünə əsasən ölüm cəzasının icrası və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallar aid edilir. Üçüncü və dördüncü hissələrdə isə bu istisna hallarının interpretasiyası verilmişdir. Dördüncü hissənin mətnindən çıxış etsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, qanunvericilik "qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallara" aşağıdakıları aid edir:

1) zəruri müdafiə;

2) son zərurət;

3) cinayətkarın yaxalanması və tutulması;

4) həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması;

5) dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması;

6) fəvqəladə və hərbi vəziyyət zamanı səlahiyyətli şəxsin verdiyi əmrin yerinə yetirilməsi;

7) ölkəyə silahlı basqın edilməsi.

İstər Konvensiyanın, istərsə də Konstitusiyanın müvafiq maddələrində ölüm hökmü ilə bağlı nəzərdə tutulan müddəalar sonradan həmin sənədlərə edilən əlavələrlə bağlı öz qüvvəsini dayandırmışdır. Bildiyimiz kimi, 28 aprel 1983-cü il tarixdə qəbul edilən Ölüm cəzasının ləğv

edilməsinə aid olan 6 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinə əsasən ölüm cəzası ləğv edilir və heç kəs ölüm cəzasına və ölümə məhkum edilə bilməz. Demokratik yolu seçmiş Azərbaycan Respublikasında da ölüm cəzası hələ Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasına üzv olana qədər ləğv edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq 10 fevral 1998-ci il tarixdə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə müvafiq qanunvericilik aktlarında dəyişikliklər edilmişdir.

Konstitusiyada nəzərdə tutulan digər istisnalara gəldikdə isə, Konvensiya ilə müqayisədə onlardan yalnız biri - fəvqəladə və hərbi vəziyyət zamanı səlahiyyətli şəxsin verdiyi əmrin yerinə yetirilməsi müvafiq standartlara uyğun gəlmir və həmin çərçivədən kənara çıxır. Düzdür, Konstitusiyada bu, insana qarşı silah işlədilməsində icazə kimi təqdim edilir. Əslində bunun nəticəsində insanın həyatdan məhrum edilməsi labüddür.

Yerdə qalan istisnalar isə, fikrimizcə, Konvensiyada təsbit edilən müvafiq normaya uyğundur. Belə ki, "zəruri müdafiə", "son zərurət" və "ölkəyə silahlı basqın edilməsi" halları Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin "a" bəndində nəzərdə tutulan "qanunsuz zorakılıqdan müdafiə" halı kimi; "cinayətkarın yaxalanması və tutulması" və "həbsdə olanın həbs yerindən qaçmasının qarşısının alınması" halları müvafiq normanın "b" bəndində əksini tapan "qanuni həbsin həyata keçirilməsi və ya qanuni əsaslarla tutulmuş şəxsin qaçıb getməsinin qarşısının alınması" kimi; "dövlətə qarşı qiyamın yatırılması və ya dövlət çevrilişinin qarşısının alınması" halı isə müvafiq normanın "c" bəndində göstərilən "iğtişanın və ya qiyamın yatırılması məqsədi ilə qanuna müvafiq görülən tədbirlər" kimi tövsif edilməlidir.

2.2.2. Kəlləliyin və məcburi əməyin qadağan edilməsi

Bu məsələ Konvensiyanın 4-cü maddəsilə tənzimlənir. Orada kəlləlik və məcburi əmək qadağan edilməklə yanaşı, "məcburi əmək" anlayışı ilə əhatə olunmayan hərəkətlər də sadalanmışdır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsində də məcburi əməyin qadağan edilməsi ilə bağlı norma mövcuddur. Həmin maddənin III və IV hissələrində deyilir ki, heç kəs zorla işlənilə bilməz, əmək müqavilələri sərbəst bağlanmalıdır, heç kəs əmək müqaviləsi bağlamağa məcbur edilə bilməz. Düzdür, Konstitusiyada "kəlləlik" anlayışına rast gəlinmir. Lakin, kəlləliyin qadağan olunması birbaşa bu sənədin ruhundan irəli gəlir. Təqdirəlayiq haldır ki, Konstitusiya, hətta, Konvensiyadan irəli gedərək "məcburi əmək" anlayışı ilə əhatə olunmayan, lakin ona oxşar olan hərəkətlərin məhdud dairəsini müəyyən etmişdir. Belə ki, Konvensiyada belə hal kimi göstərilən (4-cü maddənin 3-cü hissəsinin "d" bəndi) "adi vətəndaşlıq vəzifələrinə daxil olan hər hansı bir iş və ya xidmət" Konstitusiyanın 35-ci maddəsinin V bəndində sadalanan bu növ hərəkətlərin siyahısında yoxdur.

2.2.3. Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ

Bu hüquq Konvensiyanın 8-ci maddəsilə tənzimlənir. Yuxarıda qeyd edilən hüquq və azadlıqların kataloqunda sadalanan aşağıdakı hüquqların pozulması zamanı məhz bu maddəyə istinad etmək lazımdır: şəxsi həyata hörmət hüququ; ailə həyatına hörmət hüququ; yaşayış sahəsinin toxunulmazlığı hüququ; yazışma sirlərinə hörmət hüququ; telefon danışıqlarına qeyri-qanuni qulaq asmanın qadağan edilməsi; öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatların yayılmasının qadağan edilməsi.

Bəzi ədəbiyyatda qeyd edilən hüquqları "hörmət hüququ" ifadəsi altında birləşdirirlər⁵. Konvensiyanın müdafiə mexanizmləri olan İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası (Komissiyanın fəaliyyətinə 01 noyabr 1999-cu ildən etibarən xitam verilmişdir) və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübələrində bu hüquq Konvensiyanın 8-ci maddəsinin ikinci bəndi nəzərə alınmaqla təfsir edilir. Orada göstərilir ki, dövlət orqanları müəyyən əsaslar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə qarışa bilməz. İlk baxışdan bu norma dövlət üzərinə bu hüququn həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən hərəkətlərdən çəkinmək vəzifəsinin (hərəkətsizlik) qoyulması kimi başa düşülə bilər. Lakin Komissiya və Məhkəmə öz təcrübəsində dövlətin qarşısında duran vəzifələrdən çıxış edərək bu hüququn həyata keçirilməsini təmin etmək üçün dövlətdən müəyyən fəal hərəkətləri görməyi də zəruri hesab etmişlər.

Məsələn, Markis Belçikaya qarşı işdə (1979) Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan ailə həyatına hörmət hüququnun pozulması ilə bağlı Məhkəmə aşağıdakı rəyə gəlmişdir: "Dövlət özünün hüquq sistemində mövcud ailə əlaqələrinə tətbiq edilən qaydalar müəyyən edən zaman elə hərəkət etməlidir ki, maraqlı şəxslərə normal ailə həyatı yaşaması üçün imkan yaransın". Eyri İrlandiyaya qarşı işə (1979) baxarkən də Məhkəmə belə qərara gəlmişdir ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsinin ikinci hissəsində şəxslərin şəxsi və ailə həyatının dövlət orqanlarının özbaşına hərəkətlərindən qorunmasından söhbət getsə də, bu norma nəinki belə hərəkətlərdən çəkinməyi tələb edir (neqativ öhdəlik), həm də dövlətin üzərinə şəxsi və ailə həyatına həqiqi hörmət etmək üçün pozitiv öhdəliklər qoyur.

Beləliklə, bu normanın təfsiri zamanı dövlət orqanlarının qeyd edilən hüquqa müdaxilə etməsinə qoyulan qadağa ilə yanaşı dövlətin pozitiv öhdəliklər daşması da əsas götürülür.

Komissiya və Məhkəmə təcrübəsində Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan bir sıra terminlərə də aydınlıq gətirilmişdir. Məsələn: Komissiyanın Osterveyk Belçikaya qarşı işi ilə bağlı hazırladığı hesabatda "şəxsi həyata hörmət hüququna" aşağıdakı şəkildə anlayış verilmişdir: "Şəxsi həyata hörmət hüququ şəxsi həyata hüquqdur, öz arzularına müvafiq olaraq yaşamaq hüququdur, belə həyatın aşkarlanmasından müdafiə hüququdur...Bura, həmçinin, şəxsiyyət kimi özünü inkişaf və realizə etmək üçün digər şəxslərlə, xüsusən, emosional həyat sferasında münasibətlər qurmaq və saxlamaq hüququ da daxildir. Komissiya, eyni zamanda, şəxsi hüququn həyata keçirilməsinin hədlərilə bağlı parametrləri də müəyyən etmişdir. Bryuqellon və Şeyten AFR-ə qarşı işdə (1977-ci il) göstərilir ki, şəxsi həyata hörmət tələbi ayrı-ayrı şəxslərin öz şəxsi həyatını içtimai həyatla qarşılıqlı əlaqədən və ya digər qorunan maraqlarla sıx əlaqədən üstün tutma həddində avtomatik məhdudlaşır.

Qeyd edilməlidir ki, Konvensiyanın 8-ci maddəsinin təsir dairəsinə düşən telefon danışıqlarına qeyri-qanuni qulaq asmanın və öz razılığı olmadan kimsənin şəxsi həyatı haqqında məlumatın yayılmasının qadağan edilməsilə bağlı məsələlər bilavasitə həmin maddənin mətnində nəzərdə tutulmamışdır. Komissiya və Məhkəmə tərəfindən verilən təfsir nəticəsində belə hallar 8-ci maddədə nəzərdə tutulan hüquqların pozulması kimi qiymətləndirilmişdir. Klass və digərləri AFR-ə qarşı (1978-ci il) və Meloun Böyük Britaniyaya qarşı (1984-cü il) işlərdə ərizəçilər onlar barəsində qaldırılan cinayət işinin istintaqı zamanı üzərilərində qoyulan gizli müşahidələr, o cümlədən telefon danışıqlarına qulaq asılması, şəxsi həyatları ilə bağlı məlumatların toplanılması haqqında şikayət etmiş və bununla da 8-ci maddədə nəzərdə tutulan hüquqların pozulmasını iddia etmişlər.

Komissiya və Məhkəmə belə halları Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozulması kimi qiymətləndirməklə yanaşı, həm də 8-ci maddənin ikinci hissəsinə əsasən belə hüquqların həyata keçirilməsinə qanuna uyğun müdaxilənin bir forması kimi göstərilən "qanunla nəzərdə tutulma" vəziyyətinə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, yuxarıda adı çəkilən işlər üzrə cavabdeh dövlətlər şikayətçilər üzərinə qoyulan gizli müşahidələri, o cümlədən, telefon danışıqlarına qulaq asılmasının və şəxsi həyatlarıyla bağlı məlumatların toplanmasının dövlətdaxili qanunlar çərçivəsində həyata keçirildiyinə istinad etmişlər. Məhkəmə istinad edilən dövlətdaxili normaların ciddi şəkildə qeyri-müəyyən xarakter daşdığını göstərmiş və aşağıdakıları qeyd etmişdir: "İcra hakimiyyəti üçün qeyri-məhdud səlahiyyət sferası müəyyən edən normalar hüququn aliliyi prinsipinə ziddir. Bundan irəli gələrək aparılan tədbirlərin hüquqa uyğunluğu baxımından qanunda hakimiyyət orqanlarına verilən belə səlahiyyətlərin həcmi və onun həyata keçirilmə qaydaları aydın müəyyən edilməlidir. Nəticədə ayrı-ayrı şəxslərə münasibətdə özbaşınalıqlardan adekvat müdafiə təmin olunacaqdır".

Məhkəmə Xuviq Fransaya qarşı (1990-cı il) və Kruslin Fransaya qarşı (1990-cı il) işlərdə də Fransa qanunvericiliyini eyni baxış-bucaq altında təhlil edərək analoji qərar qəbul etmiş, dövlətdaxili qanunvericiliyin Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan qanunçuluq haqqında tələbə cavab vermədiyini göstərmişdir.

Konvensiyanın 8-ci maddəsinin müdafiəsi altına düşən göstərilən hüquqlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 31, 32, və 33-cü maddələrində təsbit edilmişdir.

Konstitusiyanın bir neçə maddəsində bu hüquqların nəzərdə tutulması təsadüfi deyildir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Konvensiyadan çox-çox sonra - 1995-ci ildə qəbul edilmiş, keçən müddət ərzində hüquq və azadlıqların beynəlxalq kataloqu genişlənmiş və orada öz yerini tapan, təkmilləşən bütün hüquqlar demək olar ki, müəyyən çatışmazlıqlarla Konstitusiyada öz əksini tapmışdır. Şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına, mülkiyyətinə, mənzilinə qəsd etməyi, ona qarşı zor işlətməni qadağan edən 31-ci maddə "təhlükəsiz yaşamaq hüququ" adı altında formula edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrinə görə, Azərbaycan qanunvericiliyi, hətta, insan hüquqlarının beynəlxalq kataloqundan da irəli getmiş və orada birbaşa öz ekvivalentini tapmayan "təhlükəsiz yaşamaq hüququ" müəyyən etmişdir⁶. Düzdür, "təhlükəsiz yaşamaq hüququ" formuluna beynəlxalq hüquqi sənədlərdə rast gəlinməsə də, maddənin mətnində öz ifadəsini tapan məsələlər əslində Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan hüquqların hüquqi texnika baxımından neqativ formada təqdimatıdır. Bununla kifayətlənməyən Azərbaycan qanunvericisi Konstitusiyanın sonrakı 32 və 33-cü maddələrində həmin hüquqların daha geniş şəkildə pozitiv tərtibatda verilməsinə də ehtiyac duymuşdur.

Konvensiya ilə Konstitusiyanın müvafiq normalarının müqayisəli təhlilinin nəticəsi kimi aşağıdakıları göstərmək olar;

Birincisi, Konstitusiyada bu hüquqlar daha konkret göstərilmiş və tam şəkildə verilmişdir; İkincisi, Konvensiyadan fərqli olaraq Konstitusiyada "yaşayış sahəsi" anlayışı deyil, "mənzil" anlayışından istifadə edilsə də, əslində bu anlayışlar təcrübədə eyni cür təfsir edilməlidir;

Üçüncüsü, Konstitusiya Konvensiyadan irəli gedərək göstərilən hüquqların həyata keçirilməsinə qanuna uyğun müdaxilənin daha məhdud dairəsini müəyyən etmişdir.

Fikrimizcə, belə müdaxilənin forması kimi Konstitusiyada nəzərdə tutulan "qanunla nəzərdə tutulan hallar" məsələsinə aydınlıq gətirilən zaman Məhkəmənin yuxarıda qeyd edilən mövqeyi baxımından çıxış etmək lazımdır.

2.2.4. Nigaha daxil olmaq hüququ

Konvensiyanın 12-ci maddəsində təsbit olunan bu hüququn faktiki realizasiyası zamanı münasibətlərin tənzimlənməsi dövlətdaxili qanunvericiliyin üzərinə qoyulur. Məsələnin belə qoyuluşu təbii hesab edilməlidir. Konvensiyanın qüvvədə olduğu ərazini nəzərdən keçirsək onun Rusiya və Türkiyə kimi dövlətlərin hesabına, hətta, Asiya qitəsinin də xeyli hissəsini əhatə etdiyinin şahidi olarıq. Bu ərazidə 800 milyondan artıq əhali və onların təmsil etdiyi yüzlərlə xalq yaşayır. Nigah və ailə məsələlərinin hər bir xalqın milli, mədəni, tarixi, dini ənənələrilə sıx bağlı olduğuna görə məsələnin belə qoyuluşu təsadüfi deyildir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi qeyd edilən standartla tamamilə uyğundur. Konstitusiyamızın 34-cü maddəsində nigahın maddi şərtləri göstərilmişdir. Orada deyilir ki, hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır, nigah könüllü razılıq əsasında bağlanılır və heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz. Bütün bu məsələlər Avropa standartları ilə milli adət-ənənələrimiz qarşılıqlı şəkildə nəzərə alınmaqla 28 dekabr 1999-cü ildə qəbul edilən və 01 iyun 2000-ci ildə qüvvəyə minən Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində hərtərəfli tənzimlənilir.

Ər və arvadın hüquq bərabərliyi Konvensiyaya əlavə edilən 22 noyabr 1984-cü il tarixli 7 sayılı Protokolun 5-ci maddəsində nəzərdə tutulub. Orada deyilir ki, ər və arvad nigaha daxil olarkən, nigahda olma dövrü ərzində və nigahın pozulması (boşanma) ilə əlaqədar öz aralarındakı və onlarla uşaqları arasındakı münasibətlərə görə bərabər mülki hüquqi məsuliyyət daşıyırlar. Bu maddə dövlətlərə uşaqların mənafeyinin qorunması üçün zəruri olan tədbirlərin görülməsinə mane olmur.

Konvensiyanın mətnində də ayrı-seçkiliyi qadağan edən xüsusi maddə vardır. Həmin maddədə biləvasitə ər-arvaddan söhbət getməsə də, hər halda cinsi ayrı-seçkilik qadağan olunur. Əgər nəzərə alsaq ki, belə ayrı-seçkilik Konvensiya ilə yalnız orada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqlardan istifadə zamanı qadağan edilir, onda bu maddənin müstəqil formulə edilməsinin zəruriliyini dərk etmiş olarıq.

Ər və arvadın hüquq bərabərliyinə insan hüquqlarının əsas prinsiplərindən biri olan bərabərlik hüququnun tərkib hissəsi kimi baxmaq lazımdır. Bu prinsip Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsində hərtərəfli təsbit edilmişdir. Orada hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi, kişi ilə qadının eyni hüquq və azadlıqlara malik olması, dövlətin heç bir əlamətdən, o cümlədən, cinsindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verməsi və insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını cinsi... mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmanın qadağan olunması kimi məsələlər öz əksini tapmışdır. Həmçinin, Konstitusiyanın 34-cü maddəsinin dördüncü bəndində ər və arvadın hüquqlarının bərabərliyi xüsusi vurğulanmışdır. Bundan əlavə, göstərilməlidir ki, 7 sayılı Protokolun 5-ci maddəsi eynilə Konstitusiyada nəzərdə tutulmasa da, həmin məsələlər hərtərəfli və analoji qaydada Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində təsbit edilmişdir.

Hüquq və azadlıqların Konvensiya kataloqunda bu kateqoriyadan olan hüquqlar sırasına, həmçinin, nığahdan kənar doğulan uşaqların hüquqları da aid edilir. Konvensiyanın 8-ci maddəsinin əsas prinsiplərindən çıxış edərək Məhkəmə dövlətin nığahdan kənar doğulan uşaqların hüquqlarının qorunması məsələsini də önə çəkmişdir. Markis Belçikaya qarşı (1979-cu il) işdə Məhkəmə nığahdan kənar doğulan uşaqların ailənin digər üzvlərinə münasibətdə bərabər hüquqlu olmasını təsdiq etmişdir. Bu hüquqdan hər hansı formada geri çəkilmə Məhkəmə tərəfindən Konvensiyanın 8-ci maddəsində nəzərdə tutulan ailə həyatına hörmət hüququnun pozulması kimi tövsif edilmişdir. Qeyd edilən məsələ Konvensiyanın tələbləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və müvafiq qanunvericilik aktlarında təsbit edilmişdir.

Belə ki, Konstitusiyanın 34-cü maddəsinin üçüncü hissəsində birbaşa göstərilir ki, analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Bundan əlavə, Ailə Məcəlləsinin 48-ci maddəsində göstərilir ki, nığahdan kənar doğulan uşaqlar həmin Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada atalıq müəyyən olunduqdan sonra valideynlərinə və onların qohumlarına münasibətdə, öz aralarında nığahda olan valideynlərin uşaqlarının malik olduqları hüquq və vəzifələri daşıyırlar. Beləliklə, nığahdan kənar doğulan uşaqların hüquqları respublikamızın qanunvericiliyində Konvensiya və Məhkəmə təcrübəsinə tamamilə uyğun olaraq mühafizə edilir.

2.2.5. Fikir, vicdan və din azadlığı

Bu azadlıqlar "Siyasi və vətəndaşlıq hüquqları haqqında" Paktda (18-ci maddə) olduğu kimi, Konvensiyanın 9-cu maddəsində də bir yerdə verilmişdir. Bəri başdan qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında adını çəkdiyimiz beynəlxalq hüquq sənədlərindən fərqli olaraq, fikir azadlığı, vicdan və din azadlığı ilə deyil, söz azadlığı ilə bir maddədə verilmişdir. Söz azadlığı isə beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, o cümlədən, Konvensiyada ayrıca maddədə təsbit edilib. Səbəb nədir? Məsələ burasındadır ki, Konvensiyanın mətni hazırlanarkən mütəxəssislər hər kəsin öz fikrində qalmaq hüququnu (fikir azadlığı) belə fikri ifadə etmək hüququndan (söz azadlığı) fərqləndirmişlər. Onların fikrinə görə həmin hüquqlar müxtəlif xarakter daşıyır. Belə ki, "əgər öz fikrinə malik olmaq azadlığı (fikir azadlığı) hər kəsin həyatının mənəvi tərəfinə aiddirsə, həmin fikirləri ifadə etmək azadlığı isə (söz azadlığı) hər kəsin həyatının içtimai tərəfinə aiddir"⁷. Konstitusiyanın mətnini hazırlayanlar, yəqin ki, fikir azadlığını söz azadlığına daha yaxın olduğu qənaətinə gəldiklərinə görə, onları bir maddədə əhatə etmişlər.

Konvensiyanın 9-cu maddəsinin mətnində "fikir", "əqidə", "vicdan", "din" və s. anlayışlardan istifadə edilmişdir. Məhkəmə bu anlayışların insan həyatının mənəvi və intellektual fəaliyyətinin geniş spektrini əhatə etdiyinə görə bu növ petisiyaların analizi zamanı hər bir halda ətraflı yanaşmaya üstünlük verir. Məhkəmə təcrübəsində "dil" anlayışının "fikir" anlayışına daxil olmasından imtina edilmiş (1968-ci ildə Belçika linqvistik problemi işdə), "vicdan" və "əqidə" anlayışları arasında fərq qoyulmamışdır.

Bu sətirlər yazılan zaman ölkədə xarici dini sektaların fəaliyyətinin genişlənməsilə bağlı mətbuatda yayılan məlumatların narahatlıq doğurmasını nəzərə alıb, bəzi məsələlər üzərində geniş dayanmağı vacib hesab etdik. İnsan Hüquqları üzrə Avropa Komissiyası öz təcrübəsində belə qənaətə gəlmişdir ki, hər hansı bir dinə və ya əqidəyə etiqad etmək bir sıra hallarda Konvensiyanın 9-cu maddəsinin birinci bəndinin müdafiəsi altına düşməyə bilər. Məsələn: Errousmit Böyük Britaniyaya qarşı (1978-ci il) işdə ərizəçi iddia etmişdir ki, onun Şimali İrlandiyada hərbi

xidmətdən əqidə mülahizələrinə görə imtina etməklə bağlı əsgərlər arasında yaydığı vərəqələrə görə təqib və məhkum olunması qeyri-qanunidir və ərizəçi passivist əqidə daşıyıcısı olduğuna görə onun malik olduğu, Konvensiyanın 9-cu maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulan vicdan və əqidə azadlığı cavabdeh dövlət tərəfindən pozulmuşdur. Passifizmin Konvensiyanın 9-cu maddəsinin müdafiəsi altına düşməsinə təsdiq edən Komissiya belə qənaətə gəlmişdir ki, vərəqələr yaymaq passivist əqidəsinə etiqad etməkdən kənara çıxır. Belə halda dövlətin milli təhlükəsizlik mənafeyi baxımından işə qarışması qanuna uyğun hesab edilmişdir. Bundan əlavə, 10180/82 sayılı pətilsiya üzrə Komissiya belə nəticəyə gəlmişdir ki, şəxs bu və ya digər dinin praktikasına uyğun olmayan hərəkətlərə haqq qazandırmaq üçün din azadlığı müddəsinə istinad edə bilməz və yaxud şəxsin bu və ya digər dini azad şəkildə tərək etmək imkanı olduğu halda dövlətin həmin din üzrə tutduğu mövqeyə etiraz edə bilməz və s.

Fikir azadlığı Konstitusiyanın 47-ci maddəsinin birinci və ikinci hissələrində, vicdan və din azadlığı isə 48-ci maddədə öz əksini tapmışdır. Bu normaların mətni Konvensiyanın müvafiq mətnini eynilə təkrarlamasa da, onun məzmununu özündə tam əks etdirmişdir.

2.2.6. Təhsil hüququ

Konvensiyaya əlavə edilən 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan təhsil hüququ bir-birilə əlaqəli olan aşağıdakı üç elementdən ibarətdir:

1) heç kəs təhsil hüququndan məhrum edilə bilməz;

2) dövlətə təhsil və tədris sistemində iştirakının xarakteri və həcmi müəyyən etməkdə tam səlahiyyətlər verilir;

3) uşaqlarının təhsilinə münasibətdə valideynlərə onların əqidəsinə hörmət hüququna təminat verilir.

Qeyd edilən müddəalara görə dövlət təhsil hüququnun həyata keçirilməsinə müdaxilə edə bilməz. Eyni zamanda, təhsil hüququnun 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin birinci cümləsində neqativ formulə edilməsi dövləti fəal hərəkətlə müşaiyət olunan vəzifələrdən də azad edir.

Təhsil hüququ ilə bağlı bir sıra məsələlərə Məhkəmə təcrübəsində aydınlıq gətirilmişdir. Keldsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı (1976-cı il) işdə Məhkəmə göstərmişdir ki, demokratik cəmiyyətin qorunub saxlanması üçün təhsildə pluralist imkanlara təminat verilməlidir. Kempbell və Kozens Böyük Britaniyaya qarşı (1982-ci il) işdə Məhkəmə 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin mətnində işlədilən "fəlsəfi əqidə" ifadəsinə "insan ləyaqəti" anlayışına zidd olmayan, "demokratik cəmiyyətdə" hörmətə layiq olan əqidə kimi izah vermişdir. Bununla bərabər, belə əqidə uşağın təhsil hüququ ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Təhsil hüququ öz təbiətinə görə dövlət tərəfindən tənzimlənməni zəruri edir. Lakin belə tənzimlənmə həmin hüququn mahiyyətinə xələl gətirməməli, Konvensiyada və ya Protokollarda nəzərdə tutulan hüquqlara zidd olmamalıdır. Valideyinlər dövlətdən özünün dini və fəlsəfi əqidələrinə hörmət etməyi tələb edə bənlərlər. "Dövlət təhsil sahəsində öz funksiyalarını yerinə yetirən zaman məktəb proqramlarına daxil edilən məlumat və biliklərin obyektiv, tənqidi və plüralist manera ilə tədrisinə nəzarət etməlidir. Dövlətə valideyinlərin dini və fəlsəfi əqidəsinə zidd olan doktrinaların (ideolojiyaların) zorla qəbul etdirilməsinə cəhd göstərmək qadağan edilir, bu həmin çərçivədir ki, ondan kənara çıxmaq olmaz". Bununla Məhkəmə həm də bu istiqamətdə dövlətin məsullıyyətinin mahiyyətini təsvir etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bu hüquq 42-ci maddədə normativ təsbitini tapmışdır. Konstitusiya Konvensiyadan fərqli olaraq dövlətin üzərinə müəyyən pozitiv öhdəliklər qoyur. Belə ki, həmin maddənin ikinci hissəsində deyilir: "Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir". Azərbaycan qanunvericisi artıq dövlətin üzərinə hər bir kəsə pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin etmək vəzifəsini qoyur. Bu vəzifənin öhdəsindən böyük maddi texniki bazaya və muasir səviyyəli kadr potensialına malik olmaqla gəlmək olar. Bundan əlavə Konstitusiyanın 42-ci maddəsinin dördüncü hissəsinə görə maddi vəziyyətdən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsilini davam etdirməsinə də dövlət zəmanət verir. Əlbəttə, Konvensiyanın təhsil hüququ ilə bağlı müəyyən etdiyi çərçivəni pozitiv formada aşmaq yalnız alqışlanmalıdır. Lakin bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiyanın 42-ci maddəsinin ikinci və dördüncü hissələrinə əsasən dövlətin üzərinə götürdüyü vəzifələri yerinə yetirməməsilə əlaqədar hallar Konvensiyanın müdafiə mexanizminin təsir dairəsinə düşmür və Avropa Məhkəməsində icraatın predmeti ola bilməz.

Konstitusiyanın 42-ci maddəsinin beşinci hissəsində isə deyilir: "Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir". Bu normanı necə başa düşmək lazımdır?

Belə standartlar vətəndaşlar üzərinə vəzifələr qoya bilərmi? Göstərmək lazımdır ki, dövlət tərəfindən müəyyən edilən təhsil standartları Konvensiyaya uyğun olmalıdır. Məsələn: dövlət vətəndaşları üzərinə məcburi ibtidai təhsil almaq vəzifəsini qoya bilər. 10233/83 sayılı petisiyaya baxarkən Komissiya dövlətin belə hüquqa malik olmasını tanımışdır.

2.2.7 Mülkiyyətin müdafiəsi

Konvensiyaya 20 mart 1952-ci il tarixli 1 sayılı əlavə Protokolun 1-ci maddəsində hər bir fiziki və hüquqi şəxsin mülkiyyət hüququ təsbit olunmuşdur. Həmin maddədə mülkiyyət hüququnun iki mühüm elementi xüsusi vurğulanır;

1)hər bir şəxs öz əmlakından maneə olmadan istifadə hüququna malikdir;

2)heç kəs öz əmlakından məhrum edilə bilməz.

Konvensiyanın bir sıra digər maddələrində olduğu kimi, bu maddədə də mülkiyyət hüququnun dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasının qanuni əsasları müəyyən edilmişdir. Dövlət şəxsi "cəmiyyətin mənafeyi naminə və qanunda nəzərdə tutulan şərtlərlə", mülkiyyət hüququndan məhrum edə bilər. Dövlət, həmçinin, "ümumi mənafeələrə uyğun olaraq mülkiyyətin istifadə olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi üçün zəruri hesab etdiyi qanunların yerinə yetirilməsini, və ya müxtəlif cərimə, vergi və s. ödənişlərin ödənilməsinə təmin etmək üçün tədbirlər görə bilər.

Qeyd edilən maddənin mətnində "mülkiyyət" anlayışından deyil, "əmlak" anlayışından istifadə edilib. Bundan əlavə, orada yalnız əmlakdan istifadə hüququnun müdafiəsi bütövlükdə mülkiyyət hüququnun məhdud şəkildə müdafiəsi kimi başa düşülməməlidir. Komissiya və Məhkəmə mülkiyyət hüququ ilə bağlı bir sıra işlərə baxarkən "əmlak" və "istifadə hüququ" anlayışlarına geniş təfsir vermişdir. Məsələn: Mellaxer və digərləri Avstriyaya qarşı (1989-cu il) işdə ərizəçi iddia etmişdir ki, icarə müqaviləsinə əsasən, icarə haqqı almaq mülkiyyət hüququnun tərkib hissəsi olsa da əmlakdan istifadə hüququndan fərqlidir. Bununla razılaşmayan məhkəmə göstərmişdir ki, icarə

müqaviləsi bağlamaq hüququ mülkiyyət hüququnun tərkib hissəsidir və həmin mülkiyyətə sahiblik hüququnun aspektidir⁸.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququna konstitusion dərəcə verilmişdir. Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin birinci hissəsində hər kəsin mülkiyyət hüququna malik olması təsbit edilmişdir. Həmin maddənin ikinci hissəsinə görə mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir və növündən asılı olmayaraq mülkiyyət hüququ qanunla qorunur. Avropa standartından fərqli olaraq Konstitusiyanın mülkiyyət hüququ ilə bağlı normaları mülkiyyətçinin mənafeyinin qorunması baxımından daha mütərəqqidir. Dövlətin əmlak hüquqlara geniş müdaxilə etmək imkanlarını nəzərdə tutan Konvensiyaya 1 sayılı əlavə Protokolun 1-ci maddəsindən fərqli olaraq Konstitusiyada mülkiyyət hüququna qanunauyğun müdaxilənin imkan dairəsi xeyli məhduddur. Belə ki, Konstitusiyanın 29-cu maddəsinin dördüncü hissəsində deyilir: "Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətdən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları və ictimai ehtiyaclar üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər". Nəzərə almaq lazımdır ki, Konstitusiyanın bu maddəsi müvafiq Avropa standartından fərqli olaraq yalnız fiziki şəxslərə şamil edilir.

2.2.8. Avropa Məhkəməsinə fərdi şikayətin verilməsinə mane olmanın qadağan edilməsi

Konvensiyanın 34-cü maddəsində Avropa Məhkəməsinə fərdi şikayət vermək hüququ təsbit edilmişdir. Belə şikayətin verilməsinə mane olmanın qadağan edilməsi hər şeydən əvvəl həmin hüququn təminatı şərtlərindən biri kimi göstərilməlidir. Bildiyimiz kimi, Məhkəmədə cavabdeh qismində yalnız Avropa Şurasının üzvü olan və Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlət çıxış edir. Təbii ki, heç bir dövlət Avropa Məhkəməsi qarşısında cavabdeh qismində çıxış etməkdə maraqlı deyildir. Ümumiyyətlə, Konvensiya qüvvəyə minənə qədər belə halların tarixdə baş verməsinə qeyri-adi hadisə kimi baxılırdı. Təsadüfi deyil ki, bəzi alimlər dövlətlərin Məhkəmə qarşısında cavabdeh qismində çıxış etməsini möcüzə adlandırırlar⁹.

Avropa Məhkəməsinə fərdi şikayətin verilməsinə mane olan tərəf kimi, bir qayda olaraq, dövlət çıxış edir. Konvensiya ilə belə hərəkətlərin qadağan edilməsinə baxmayaraq məhkəmə təcrübəsində bu növ işlərə də təsadüf edilmişdir. Məsələn: Kurd Türkiyəyə qarşı (1998-ci il) və Petr Rumıniyaya qarşı (1998-ci il) işlərdə Məhkəmə belə hüquq pozuntusunun mövcud olması qənaətinə gəlmişdir¹⁰.

Beynəlxalq məhkəmələrə müraciət etmək hüququ və bu hüququn təminatı kimi onun həyata keçirilməsinə mane olmanın qadağan edilməsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Məsələn: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 26-cı maddəsində deyilir ki, hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır. Avropa Məhkəməsinə fərdi şikayət hüququ nəinki qanunla qadağan edilməyib, əksinə Konstitusiyanın 148-ci maddəsinə əsasən qanunvericiliyimizin tərkib hissəsi olan Konvensiya ilə nəzərdə tutulub. Bundan əlavə, belə hüquq bir sıra sahəvi qanunvericilik aktlarında birbaşa nəzərdə tutulub. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsinin 16-cı maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq tərəflər, habelə işdə iştirak edən digər şəxslər, bu Məcəllədə nəzərdə tutulan hüquqi

müdafiə vasitələri bitərsə, insan hüquq və azadlıqların müdafiəsi üçün beynəlxalq məhkəmələrə müraciət edə bilərlər".

2.3. Vətəndaşlıq və siyasi hüquq və azadlıqlar

2.3.1. Söz azadlığı (ifadə etmək hüququ)

Konvensiyanın 10-cu maddəsilə tənzimlənən söz azadlığı özündə bir neçə konkret hüquq və azadlıqları birləşdirir;

- 1) öz fikrini ifadə etmək hüququ;
- 2) mətbuat azadlığı;
- 3) məlumat almaq hüququ;
- 4) məlumat yaymaq hüququ;
- 5) sosial, irqi, milli, dini ədavətin təbliğatının qadağan olunması.

Bu hüquq və azadlıqlar demokratiyanın zəruri ünsürləri olmaqla yanaşı, həm də Avropa Konvensiyasında təsbit edilən əksər hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsinin ilkin şərti hesab edilir.

Konvensiyanın bir sıra digər maddələrində olduğu kimi iki bənddən ibarət olan 10-cu maddə də analoji struktura malikdir. Birinci bənddə təmin edilən hüquqlar sadalanır, ikinci bənddə isə onların həyata keçirilməsinə məhdudiyyətlər qoyan şərtlər göstərilir. Həmin şərtlər yalnız qeyd edilən məqsədlərdən ötrü "qanunla müəyyən edilməli" və "demokratik cəmiyyətin tələblərinə cavab verməlidir". Belə məqsədlər sırasına Konvensiya aşağıdakıları aid edir: dövlətin təhlükəsizliyi, ərazi bütövlüyü, ictimai asayişin mənafeyi, qaydanı qorumaq, cinayətin qarşısını almaq, sağlamlığın və ya məənəviyyatın mühafizəsi, digər şəxslərin nüfuzu və ya hüquqların müdafiəsi, məxfi qaydada əldə edilmiş məlumatların aşkarlanmasının qarşısını almaq, məhkəmələrin nüfuzunu və ya qərəzsizliyini təmin etmək.

Nəzərdə tutulan "məqsədlərin" geniş dairəsi Konvensiyanın 10-cu maddəsinə digər maddələrlə qarşılıqlı əlaqədə təhlil etməyi zəruri edir. Bundan irəli gələrək bəzi işlər üzrə Komissiya və Məhkəmə şikayəti qəbul edilməz hesab etmişdir. Məsələn, 11553/85 sayılı ərizəni araşdırarkən Komissiya öz şərhində bildirmişdir ki, özünü ifadə etmək hüququ demokratik cəmiyyətin mühüm əsası olmaq etibarını ilə həm onun inkişafının, həm də hər bir fərdin özünü realizasiyasının mühüm şərtidir. Bununla yanaşı Konvensiyanın 6-cı maddəsinin birinci bəndində təsbit edilən ədalətli Məhkəmə təhqiqatına hüququn mühümlüyü də unudulmamalıdır. Məhkəmə prosesinin ədalətli həllinə yönələn informasiyanın qarşısının alınması hüquqa uyğundur.

Məhkəmə təcrübəsində Konvensiyanın 10-cu maddəsində işlədilən "ifadə" anlayışına genişləndirici təfsir verilir. Handisayd Böyük Britaniyaya qarşı (1976-cı il) işdə Məhkəmə göstərir ki, bu, nəinki xeyirxah və ya zərərsiz qiymətləndirilən və ya etinasız qəbul edilən "məlumat" və "ideyaları", həm də dövlət və ya əhəlinin bir hissəsi tərəfindən həqarətli, utandırıcı və ya narahatlıq doğuran

"məlumat" və "ideyaları" da əhatə edir. Bu, demokratik cəmiyyətin zəruri elementləri olan plyüralizim, dözümlülüyün və baxışların müxtəlifliyinin tələbidir. Müller İsveçrəyə qarşı (1988-ci il) işdə Məhkəmə təsdiq edir ki, "ifadə" anlayışı mədəni, siyasi və sosial məlumatların və müxtəlif xarakterli ideyaların içtimai mübadiləsində iştirak etmək imkanını təmin edən yaradıcılıq xarakterli ifadələri də əhatə edir.

Komissiya və Məhkəmə təcrübəsində Konvensiyanın 10-cu maddəsinə əsasən mətbuat azadlığının müdafiəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Konvensiyanın 10-cu maddəsinin təminatı altına düşən hüquqlar Konstitusiyanın 47 və 50-ci maddələrində təsbit edilmişdir. Söz azadlığı 47-ci maddənin 1-ci hissəsində, mətbuat azadlığı 50-ci maddənin 2-ci hissəsində, məlumat almaq və yaymaq hüququ isə 50-ci maddənin 1-ci hissəsində verilmişdir. Konstitusiya eyni zamanda irqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğatı qadağan edir (47-ci maddənin III hissəsi). Konstitusiya ilə kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən, mətbuatda dövlət senzurası qadağan edilmişdir (50-ci maddənin II hissəsi). Əlbəttə, bu məsələlər söz azadlığının çərçivəsi haqqında kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır. Bununla yanaşı ayrı-ayrı elementlərin təhlili zamanı Məhkəmə təcrübəsinə istinad etmək zəruri hesab edilməlidir.

2.3.2. Dinc yığıncaqlar və nümayiş azadlığı

Hər kəsin dinc yığıncaqlar azadlığına malik olması Konvensiyanın 11-ci maddəsində öz əksini tapmışdır. Dinc yığıncaqlar azadlığı, həmkarlar ittifaqı yaratmaq hüququ da daxil olmaqla, assosiasiyalar azadlığı ilə bir maddədə nəzərdə tutulub. Bu hüquqlar demokratik cəmiyyətin vacib elementləri olub, belə cəmiyyətin sosial dəyərlərinə əsaslanır. Digər normalarda olduğu kimi, Komissiya və Məhkəmə bu normaya da genişləndirici təsvir vermişdir. Məsələn: 8191/78 sayılı ərizəyə şərh verərkən Komissiya belə qənaətə gəlmişdir ki, "bu hüquq həm xüsusi yığıncaqları, həm də içtimai yerlərdə keçirilən mitinqləri əhatə edir. Son hüquqla əlaqədar xüsusi icazə prosedurunun mövculuğu faktı, bir qayda olaraq, bu hüququn mahiyyətinə toxunmur. Belə prosedura, əgər o, yalnız və yalnız hakimiyyətin mitinqin dinc xarakterinin təmin edilməsi imkanına yönəlibsə və özü-özlüyündə bu hüququn həyata keçirilməsinə maneçilik törədilməməsinə uyğundursa, 11-ci maddənin birinci bəndindəki müddəaların yerinə yetirilməsinə uyğundur".

Bundan başqa, Komissiya hökumət tərəfindən müəyyən şəhərlərdə mitinqlərin müvəqqəti olaraq qadağan edilməsini 11-ci maddənin ikinci bəndi nöqtəyi-nəzərindən qəbul edilən hesab etmişdi. Belə ki, konkret nümayişin keçirilməsi zamanı ümumi təhlükəsizlik və qayda üçün ciddi təhlükə mövcud ola bilər. Lakin belə hallarda dövlət tərəfindən qoyulan məhdudiyyət məhdud coğrafi zonanı əhatə etməli və qısa müddətli olmalıdır. 8440/78 sayılı ərizəyə baxarkən Komissiya göstərmişdir ki, "dinc yığıncaqlar azadlığı dinc nümayiş təşkil etmək niyyətində olan hər bir kəs üçün təmin edilir. Əks nümayişin zorakı xarakter daşması ehtimalı və ya nümayişə həmin assosiasiyaya üzv olmayan ekstremistlərin qoşulma imkanı və onların zorakılıq hərəkətləri törətmək niyyəti özü-özlüyündə bu hüququ ləğv ed? bilməz, ... belə mitinqlərə qoyulan hər hansı məhdudiyyət bu maddənin ikinci bəndinin müddəalarına uyğun olmalıdır".

Bundan əlavə, Məhkəmənin qənaətinə görə mitinqdə söylənilən fikirlər, səsləndirilən ideyalar bəzi dairələrin əleyhinə ola bilər. Əleyhdarların fiziki zorakılıqından qorunmaq imkanı mitinq

iştirakçıları üçün dövlət tərəfindən təmin olunmalıdır. Miting və küçə yürüşlərinin keçirilməsilə əlaqədar təcrübədə meydana çıxan çətinliklər nəzərə alınaraq dövlətə nümayişlərin keçirilməsi üçün icazənin verilməsi, orada polis müdafiəsinin təşkili və s. bu kimi müəyyən tədbirlər görmək imkanı verilmişdir.

Konstitusiyada bu hüquq "sərbəst toplaşmaq azadlığı" adı altında 49-cu maddədə təsbit olunmuşdur. Həmin maddənin birinci hissəsində sərbəst toplaşmaq azadlığı ehtiva olunur, ikinci hissədə isə qanunverici "sərbəst toplaşmaq azadlığına" anlayış verməyə cəhd edir: "Hər kəsin başqaları ilə birlikdə müvafiq dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etməklə dinc, silahsız yığışmaq, yığıncaqlar, mitinqlər, nümayişlər, küçə yürüşləri keçirmək, piketlər düzəltmək hüququ vardır". Sitat gətirilən mətndə "dövlət orqanlarını qabaqcadan xəbərdar etmək" ifadəsi müvafiq beynəlxalq standartda bilavasitə nəzərdə tutulmasa da, Komissiya və Məhkəmə tərəfindən Konvensiyanın 11-ci maddəsinin tətbiqi zamanı verilən təfsirlərdə belə hal bu hüququn məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilmir. Bir şərtlə ki, qabaqcadan xəbərdar etmə və ya nəzərdə tutula biləcək digər şərtlər Konvensiyanın 11-ci maddəsinin ikinci bəndində göstərilən hallardan irəli gəlsin. Həmin hallar birbaşa Konstitusiyada nəzərdə tutulmasa da, bu azadlığın həyata keçirilməsilə bağlı münasibətləri tənzimləyən Sərbəst toplaşmaq azadlığı haqqında Qanunda öz əksini tapmışdır. Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir ki, həmin Qanun sərbəst toplaşmaq azadlığının məhdudlaşdırılmasına yönəlib. Qeyd edilməlidir ki, bu norma öz-özlüyündə Konstitusiyaya ziddir və adı çəkilən Qanunu antikonstitusion qanun kimi xarakterizə etməyə əsas verir. Belə ki, Konstitusiyanın 155-ci maddəsinə görə Konstitusiyanın 3-cü fəslində nəzərdə tutulmuş müddələrin məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər, hətta, referendumla çıxarıla bilməz. 3-cü fəsilə sərbəst toplaşmaq azadlığı da daxil olmaqla əsas insan hüquq və azadlıqlarından bəhs edilir. Bundan əlavə, Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə görə yalnız müharibə, hərbi vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırıla bilər. Belə olan təqdirdə parlament tərəfindən hər hansı bir azadlığın, o cümlədən sərbəst toplaşmaq azadlığının məhdudlaşdırılmasına yönələn normaların qəbul edilməsi hüquqi "nonsens"dir.¹¹

2.3.3. Assosiasiyalar azadlığı və ya birləşmək hüququ

Konvensiyada yığıncaqlar azadlığı ilə bir maddədə təsbit edilən assosiasiyalar azadlığı bir sıra digər hüquqlarla da sıx əlaqəlidir¹².

Komissiya və Məhkəmə təcrübəsinə görə, assosiasiya daha çox iki əlamətlə: "kənüllülük" və "ümumi məqsədə" malik olma ilə xarakterizə olunur. Assosiasiyaya ümumi məqsədə nail olmaq üçün könüllü birlik kimi anlayış verilir. Deməli, hər hansı birliyə üzv olmağa məcbur etmək bu azadlığın Konvensiya ilə müəyyən edilən çərçivəsindən kənara çıxır.

Qeyd edilməlidir ki, assosiasiyanın konkret növü kimi daha çox həmkarlar ittifaqı üzərində dayanırlar. Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, Konvensiyanın 11-ci maddəsi dövlətdən həmkarlar ittifaqı ilə müəyyən münasibətlər qurmağı tələb etmir. Dövlət belə assosiasiyalar ilə əlaqələr qurmağın özünəməxsus yolunu seçməkdə və ya ümumiyyətlə, belə əlaqələr qurmaqda sərbəstdir. Belçika Polisin Mili Şurası Belçikaya qarşı (1975-ci il) işdə ərizəçi - həmkarlar ittifaqı göstərmişdir ki, Belçika hökuməti ölkənin digər həmkarlar ittifaqları ilə məsləhətləşmələr apardığı halda, onları məsləhətləşmələrdən kənarlaşdırmış, bununla da onlara münasibətdə Konvensiyanın 11-ci

maddəsinin tələblərini pozmuşdur. Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, 11-ci maddə həmkarlar ittifaqı yaratmaq və ona üzv olmaq hüququnu təsbit edir, lakin hökumətlə konkret münasibətlər qurmaq hüququnu nəzərdə tutmur.

Şmidt və Dalstrem İsveçə qarşı (1976-cı il) işdə isə Məhkəmə tətill hüququna münasibət bildirmişdir. Orada deyilir ki, 11-ci maddəyə zidd olmayan hallarda öz təşkilatının köməyi ilə özünün professional maraqlarını müdafiə etmək həmkarlar ittifaqı yaratmaq və ona üzv olmaq hüququnun tərkib hissəsidir. Tətill hüququ da bu məqsədin həyata keçirilməsinin heç də müstəsna olmayan vasitələrindən biridir.

Assosiasiyalar azadlığı və ya birləşmək hüququ Konstitusiyanın 58-ci maddəsində müvafiq Avropa standartlarına tamamilə uyğun olaraq təsbit edilmişdir. Həmin maddəyə görə, hər kəs istənilən birlik, o cümlədən, siyasi partiya, həmkarlar ittifaqı və digər ictimai birlik yaratmaq və ya mövcud birliyə daxil olmaq hüququna malikdir, bütün birliklərin sərbəst fəaliyyətinə təminat verilir, heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa və ya onun üzvlüyündə qalmağa məcbur edilə bilməz və s. Konstitusiyada tətill hüququ ilə bağlı da ayrıca maddə vardır.

Məhkəmə təcrübəsinə görə birləşmək hüququnun tərkib hissəsi hesab edilən və professional maraqların müdafiə vasitəsi kimi qiymətləndirilən tətill hüququ Konstitusiyanın 36-cı maddəsində təsbit olunub.

Konstitusiyada bu hüquqları sadalamaqla kifayətlənməyən Azərbaycan qanunvericisi onların həyata keçirilməsini tənzimləyən bir sıra sənədlər, o cümlədən, Siyasi partiyalar haqqında 1992-ci il iyunun 3-də, Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər və fondlar) haqqında 2000-ci il iyunun 13-də, Həmkarlar ittifaqı haqqında 1994-cü il fevralın 24-də qanunlar qəbul etmişdir.

2.3.4. Azad seçki hüququ

Azad seçki hüququ insan hüquqları sahəsində əsas Avropa standartlarından biri olmaq etibarilə özünün ifadəsini Konvensiyaya əlavə edilən 1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsində tapmışdır. Orada qanunvericilik hakimiyyətinin seçkisində müntəzəmliyi, xalqın azad iradə ifadəsini təmin edən, gizli səsvermə yolu ilə azad seçkilərin keçirilməsi bir pozitiv öhdəlik kimi Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətin üzərinə qoyulur.

Əvvəla, azad seçkilər və məntiqə uyğun olaraq (və ya ağılasığan vaxtda) müntəzəm keçirilən seçkilər nəticəsində formalaşan nümayəndəli qanunverici orqanın mövcudluğu müasir demokratik cəmiyyətin ən zəruri elementlərindən biridir. Komissiya və Məhkəmə təcrübəsində də azad seçki hüququnun əhəmiyyəti bu baxımdan xüsusi vurğulanmışdır.

İkincisi, nəzərə alınmalıdır ki, qeyd edilən maddənin təsir dairəsinə yalnız qanunvericilik hakimiyyətinin formalaşması ilə bağlı keçirilən seçkilər düşür. 6745 və 6746 sayılı petisiyalara Komissiya şərh verərkən göstərmişdir ki, "qanunvericilik hakimiyyəti" anlayışı hər bir razılığa gələn dövlətin daxili qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmişdir. Konkret dövlətə münasibətdə bunu müəyyən etmək o qədər də çətin deyildir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 81-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında qanun-vericilik hakimiyyətini Azərbaycan

Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir. Deməli, yalnız Milli Məclisə keçirilən seçkilərə Konvensiyanın müdafiə mexanizmi şamil edilə bilər.

Üçüncüsü, Məhkəmə təcrübəsinə görə hər hansı seçki sisteminə üstünlük vermək sözü gedən maddəyə əsasən tələb olunmur. Yəni, bu zaman seçkilərin majoritar və ya proporsional sistem üzrə keçirilməsi mühüm deyil. Mühüm odur ki, seçkinin şərtləri əhalinin iradəsinin ifadəsinə əngəl olmamalı, nəzərdə tutulan hər hansı məhdudiyət nəticəsində əhalinin seçkidə iştirakının qarşısı alınmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik hakimiyyətinə keçirilən seçkilərin əsasları Konstitusiyanın 83-cü maddəsində öz əksini tapmışdır. Orada deyilir ki, Milli Məclisin deputatları majoritar və proporsional seçki sistemləri, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər. Qanunvericilik hakimiyyətin formalaşmasıyla bağlı seçkilərin müntəzəm keçirilməsi isə Konstitusiyanın 84-cü maddəsində nəzərdə tutulub: "Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hər çağırışının səlahiyyət müddəti beş ildir". Bu da müvafiq standartla tamamilə uyğun hesab edilməlidir.

2.3.5. Hərəkət azadlığı

Konvensiyaya əlavə edilən 16 sentyabr 1963-cü il tarixli 4 sayılı Protokolun 2-ci maddəsində sərbəst hərəkət etmək və ya yaşayış yeri seçmək hüququ geniş şəkildə təsbit edilir. Bura daxildir: hər hansı bir dövlətin ərazisində qanuna uyğun surətdə olan hər kəsin bu ərazi hüdüdlərində azad yerdəyişmə və eyni qayda ilə yaşayış yeri seçmək hüququ; hər kəsin, öz ölkəsi də daxil olmaqla, istənilən ölkəni tərk etmək hüququ.

Bir sıra digər hüquqlarda olduğu kimi, hərəkət azadlığı hüququnun da məhdudlaşdırılmasının əsasları müəyyən edilmişdir. 4 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin üçüncü və dördüncü bəndlərində belə məhdudiyətin tətbiq edilə biləcəyi sferalar iki qrupa bölünür. Birinci qrupa digər normalarda rast gəldiyimiz ənənəvi sahələr aid edilir: dövlətin təhlükəsizliyi və ya içtimai asayışın mənafeləri baxımından içtimai qaydanın mühafizəsi, cinayətin qarşısının alınması, sağlamlığın və əxlaqın, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi. İkinci qrupa isə "müəyyən sahələr" aid edilir. Hər iki qrupda adı çəkilən sahələrdə qoyulacaq məhdudiyət hər bir halda qanuna uyğun olmalı və demokratik cəmiyyətin tələblərinə cavab verməlidir.

Qeyd edilməlidir ki, "müəyyən sahələr" ifadəsinə Protokolda tam aydınlıq gətirilmir və onun hüdüdləri "içtimai mənafeələrdə özünü doğrultma" ilə məhdudlaşır. Bu istiqamətdə dövlətin geniş fəaliyyət spektrinə imkan verən həmin norma hər kəsin öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək (mühacirət etmək) hüququna şamil edilmir. Yəni, mühacirət etmək hüququ yalnız birinci qrupa aid olan ənənəvi əsaslar üzrə məhdudlaşdırıla bilər.

Fikrimizcə, 4 sayılı Protokolun 3-cü maddəsində ifadə olunan hüquqlar da hərəkət azadlığının davamı kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin maddə hərəkət azadlığı ilə bağlı dövlətin üzərinə bir sıra neqativ öhdəliklər qoyur:

1. Heç kim fərdi və kollektiv surətdə vətəndaşı olduğu dövlətdən sürgün edilə bilməz.

2. Heç kim vətəndaşı olduğu dövlətin ərazisinə gəlmək hüququndan məhrum edilə bilməz".

Hərəkət azadlığı hüququ və onunla əlaqəli olan yuxarıda qeyd etdiyimiz hüquqlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında "azadlıq hüququ" adı altında 28-ci maddədə təsbit edilmişdir. Məsələn burasındadır ki, azadlıq hüququ əksər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, o cümlədən, Konvensiyada təhlükəsizlik hüququ ilə bir maddədə verilir və hərəkət azadlığı bu hüquqların tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilmir. Görünür ki, Konstitusiyanın layihəsini hazırlayanlar müəyyən tələskənliyə yol verib və nəticədə, bir qayda olaraq müstəqil standart kimi nəzərdə tutulan "hərəkət azadlığını" "azadlıq hüququnun" tərkib hissəsi kimi göstərirlər. Digər tərəfdən, məsələnin belə həlli həm də nəbələd vətəndaşın Konstitusiyadan istifadə etməsini çətinləşdirir. Bütün bunlara baxmayaraq, Konstitusiyada öz əksini tapan hərəkət azadlığı hüququ müvafiq beynəlxalq standartla kifayət qədər cavab verir. Düzdür, Konstitusiyada "hər bir insanın öz ölkəsi də daxil olmaqla istənilən ölkəni tərk etmək hüququ" "h?r k?s ...Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənara gedə bilər" formuləsi ilə verilmişdir. "Vətəndaşların sürgün edilməsinin qadağan olunması" müddəası isə Konstitusiyanın 53-cü maddəsinin ikinci hissəsində aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir: "II. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı heç bir halda Azərbaycan Respublikasından qovula və ya xarici dövlətə verilə bilməz".

2.3.6. Xaricilərin hüquqları.

Konvensiya və ona əlavə edilən Protokollarda xaricilərin hüquqi vəziyyətilə bağlı bir neçə müddəə var. Əgər Protokollarda xaricilərlə bağlı olan normalarda onların hüquqlarından söhbət gədirsə, Konvensiyanın 16-cı maddəsində nəzərdə tutulan müvafiq normada isə onların hüquqi statusunun məhdudlaşdırılma imkanı haqqında işarə vardır. Orada deyilir :

Konvensiyanın "10-cu, 11-ci və 14-cü maddələrdə heç nə razılığa gələn Yüksək Tərəflər üçün əcnəbilərin siyasi fəaliyyətinə məhdudiyətlər qoymağa maneə kimi qiymətləndirilə bilməz".

Bildiyimiz kimi, Konvensiyanın 10-cu maddəsində söz azadlığı, 11-ci maddəsində yığıncaqlar və birləşmək azadlığı, 14-cü maddədə isə ayrışkiliyin qadağan olunması təsbit olunub ki, bunlar da siyasi fəaliyyətdə müəyyən məhdudiyətlər qoyulmasını qanuna uyğun edir.

Konvensiyaya əlavə edilən 4 sayılı Protokolun 4-cü maddəsilə xaricilərin kollektiv sürgün edilməsi qadağan olunursa, 7 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində isə artıq konkret xaricinin sürgün edilməsinə aid prosedur təminatların gözlənilməsi tələb olunur. Orada deyilir: "Hər hansı dövlətin ərazisində qanuni əsaslarla yaşayan xarici qanuna müvafiq sürətdə qəbul edilmiş qərar olmadan başqa cür oradan çıxarıla bilməz və o, aşağıdakı imkana malik olmalıdır:

- a) özünün çıxarılması əleyhinə dəlillər təqdim etmək;
- b) öz işinə yenidən baxılmasını tələb etmək;
- c) bu məqsədlər üçün səlahiyyətli orqan və ya belə orqan tərəfindən təyin edilmiş bir və ya bir neçə şəxs qarşısında cavab vermək".

Əgər xaricinin ölkə ərazisindən çıxarılması ictimai mənafə baxımından zəruri olarsa, və ya dövlətin təhlükəsizliyi mülahizələrilə motivləşdirilsə, xaricidən yuxarıda sadalanan hüquqların reallaşma imkanı alına bilər, lakin hər bir halda ölkə ərazisindən çıxartma barədə qanuna müvafiq sürətdə qəbul edilmiş qərar olmalıdır.

Bütün bunlarla bərabər nəzərə alınmalıdır ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə razılığa gələn Yüksək Tərəflər öz yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxsə vətəndaşlıqdan asılı olmayaraq Konvensiya və ona əlavə edilən Protokollarla müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqlara təminat verir.

Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, Konstitusiyanın III fəslində "Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları" adlanır. Həmin fəsildə yalnız Azərbaycan vətəndaşları üçün nəzərdə tutulan bir neçə maddə (42, 52-57-ci maddələr) istisna olmaqla, sadalanan hüquqlar bütün insanlara, o cümlədən, xaricilərə şamil edilir, Konstitusiyanın 69-cu və 70-ci maddələri isə yalnız xaricilərə aiddir. 52-57-ci maddələrdə nəzərdə tutulan hüquqlar (yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz seçki hüququ ilə bağlı bəzi məsələlər istisna olmaqla) Konvensiyanın təsir dairəsində deyildir. Həm də burada siyasi hüquqlardan söhbət getdiyinə görə, onların yalnız Azərbaycan vətəndaşına aidiyyəti təbii hesab edilməlidir. 42-ci maddədə ifadə olunan təhsil hüququ isə tək Azərbaycan vətəndaşları üçün deyil, bütün insanlar üçün nəzərdə tutulması daha məqsədmüvafiq olardı. Buna görə də 42-ci maddənin birinci hissəsində "hər bir vətəndaş" ifadəsi əvəzinə "hər bir kəs" ifadəsinin işlənməsi yerinə düşərdi. Əslində "Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 13 mart 1996-cı il tarixli Qanununun 19-cu maddəsində bu məsələyə aydınlıq gətirilmişdir. Orada deyilir ki, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan xaricilər Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə eyni əsaslarla təhsil hüququna malikdirlər. Digər xaricilər üçün isə Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrlə başqa qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, təhsil pulludur.

Konstitusiyanın 69-cu maddəsi xaricilər üçün milli rejim müəyyən edir. Orada deyilir ki, xaricilər Azərbaycan Respublikasında olarkən qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Xaricilərin hüquqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər.

"Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında" Qanun da xaricilərin hüquqi statusunun əsasında aşağıdakı prinsiplərin durduğunu müəyyən etmişdir:

1. milli rejim prinsipi, yəni, xaricinin Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına bərabər tutulması;
2. qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi;
3. retorsiya prinsipi, yəni xarici dövlət öz ərazisində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə məhdudiyət qoyduqda Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində eyni məhdudiyətlər həmin dövlətin vətəndaşlarına qarşı müəyyən edilə bilər. Belə qanun onun qəbul edilməsinə əsas olan hallar aradan qaldırıldıqda ləğv olunur ;
4. xaricilərin Azərbaycanda hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyinə zidd olmamalı, onlar Azərbaycan dövlətinin yurisdiksiyasına tabe olmalı, Azərbaycan xalqının adət və ənənələrinə hörmət etməlidirlər¹³.

Bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində xaricilərlə əlaqədar nəzərdə tutulan normalar beynəlxalq hüquqi standartlara əsasən uyğundur.

2.4 Ədalətli məhkəmə təminatı ilə bağlı hüquqlar

2.4.1. Azadlıq və toxunulmazlıq hüququ

Şəxsiyyətin azadlığı və toxunulmazlığı vahid konsepsiyanın tərkib hissələri kimi qiymətləndirilir. Şəxsi toxunulmazlıqla əlaqədə götürülən azadlıq anlayışı altında ilk növbədə dövlət orqanları tərəfindən şəxsin həyatına qeyri-qanuni müdaxilədən təminat başa düşülməlidir. Bura həm də qanundan kənar həbsdən və ya azadlıqdan məhrum etmədən azadlıq, yəni fiziki təhlükəsizlik daxildir.

Azadlıq və toxunulmazlıq hüququna Konvensiyanın 5-ci maddəsilə təminat verilir. Həmin maddənin birinci bəndinə görə orada sadalanan hallardan və qaydadan başqa heç kəs azadlıqdan məhrum edilə bilməz. Konvensiya ilə belə vəziyyətin altı halı müəyyən edilib (5-ci maddənin birinci bəndinin a-f yarım bəndləri) ki, razılığa gələn Yüksək Tərəflərin heç birinin bu dairəni aşmaq səlahiyyəti yoxdur. Başqa sözlə, iştirakçı dövlətin şəxsin həbs və ya azadlıqdan məhrum olunması üçün Konvensiyada nəzərdə tutulmayan əsasları müəyyən etmək hüququ yoxdur. Bundan əlavə, Konvensiyanın 5-ci maddəsinin birinci bəndində işlədilən "qanunla müəyyən olunmuş" ifadəsi Komissiya və Məhkəmə təcrübəsinə görə dövlətin istədiyi kimi hərəkət etmə (diskression) səlahiyyətini məhdudlaşdırır və "qanun" anlayışı müstəsna olaraq dövlətin daxili qanunvericilik aktı kimi deyil, daha geniş və obyektiv mənada başa düşülməlidir.

Konvensiyanın 5-ci maddəsi fərdin fiziki azadlığını tənzimləyir, onu özbaşına həbs və azadlıqdan məhrum etmədən qoruyur. Bunu az əhəmiyyətli olan azadlığı məhdudlaşdırmaya şamil etmək olmaz. Məsələn, Komissiya şərti azadlığa buraxılan vətəndaşlar üzərində müşahidələrin qoyulmasını, komendant saatları zamanı hərəkətin məhdudlaşdırılmasını və digər bu kimi nəzarət formalarının həyata keçirilməsində realizasiyasında 5-ci maddənin tələblərinin pozulması qənaətinə gəlmişdir.

Məhkəmə təcrübəsində 5-ci maddənin hüddullarının pozulması məsələsi konkret işin bütün halları nəzərə alınmaqla həll edilir. Enqel Hollandiyaya qarşı (1976-cı il) işdə Məhkəmə belə qərara gəlmişdir ki, əsgərlərin kazarmalarda yaşaması 5-ci maddənin tələblərinə zidd deyildir. Çünki, bu məhdudiyyət adi hərbi xidmətin yerinə yetirilməsi tələbləri çərçivəsindən kənara çıxmır.

Bir sözlə, məhkəmə təcrübəsində azadlıqdan məhrum etmə ilə azadlığın məhdudlaşdırılması biri-birindən fərqləndirilir ki, ikincisinə də 5-ci maddənin tələblərinin pozulmaması kimi qiymət verilir.

De Vilde, Ooms və Verseyp Belçikaya qarşı (1971-ci il) işdə Məhkəmə belə qənaətə gəlmişdir ki, şəxs 5-ci maddə ilə ona verilən hüquqdan imtina edə bilməz. Başqa sözlə, əgər şəxs öz həbsinə könüllü razılıq verirsə, belə azadlıqdan məhrum etmə qeyri-qanuni xarakter daşıyır və 5-ci maddənin tələblərinə ziddir.¹⁴

Dövlət qeyri-qanuni məqsədlərini həyata keçirmək naminə şəxsi azadlıqdan məhrum edərkən öz hərəkətlərinə 5-ci maddə ilə icazə verilən azadlıqdan məhrum etmənin qanuni əsasları altında don geydirməməlidir. Bazano İtaliyaya qarşı işdə ərizəçi İtaliyada adam oğurluğu və adam öldürməyə görə qiyabi olaraq ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdir. Sonralar o, digər işlə əlaqədar Fransada həbs edilir və İtaliya tərəfi Fransadan onun verilməsini tələb etmişdir. İş yenidən baxılmaqla bağlı təminatın İtaliya qanunvericiliyində nəzərdə tutulmamasının və qiyabi

icraatın Fransada ədalət mühakiməsi prinsiplərinə zidd olduğuna görə tələb Fransa məhkəməsi tərəfindən rədd edilir. Bir aydan sonra ərizəçi girov altında buraxılır. Bundan istifadə edən Fransa polisi onu İtaliyaya vermək məqsədilə gizli olaraq İsveçrə polisində təhvil verir. İsveçrə polisi də öz növbəsində cinayətkarların verilməsi haqqında ikitərəfli müqaviləyə əsasən onu İtaliya hökumətinə ötürür. Ərizəçinin Fransa ərazisində həbsi və onun İsveçrə polisində təhvil verilməsi Fransa məhkəməsi tərəfindən qeyri-qanuni hesab edilir.

Avropa məhkəməsi də öz növbəsində 5-ci maddənin tələblərinə əsasən həbsin üsulunu və gizli ötürülməni qeyri-qanuni hesab etmiş və göstərmişdir ki, bu halda tutulma məhkəmənin qərarından yan keçmək məqsədilə deportasiyanın maskalanmış formasında həyata keçirilmiş və qanuni tutulma olmamışdır¹⁵.

İndi isə Konvensiyanın 5-ci maddəsilə nəzərdə tutulan azadlıq və toxunulmazlıq hüququna qarşı yönələn qanuni halları qısa xarakterizə edək;

a) Səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən məhkum edildikdən sonra şəxsin qanuni tutulması

Burada söhbət səlahiyyətli məhkəmənin ittiham hökmünə əsasən, azadlıqdan məhrum etmədən gedir. "Səlahiyyətli məhkəmə" dedikdə icra hakimiyyətindən və işdə iştirak edən şəxslərdən asılı olmayan səlahiyyətli məhkəmə orqanı başa düşülməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər. Məhkəmə hakimiyyəti Konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələrlə həyata keçirilir. Məhkəmələrin səlahiyyətlərinin dəyişdirilməsi məqsədilə müəyyən olunmamış hüquqi üsulların tətbiq edilməsi və fəvqəladə məhkəmələrin yaradılması qadağandır.

Eyni zamanda, məhkəmə ittiham hökmü ilə azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza təyin edərkən əmin olmalıdır ki, hər hansı digər cinayət hüquqi təsir tədbiri məhkumun islah olunması üçün kifayət etmir. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi bu tələbləri özündə əks etdirir (CM-nin müvafiq maddələri).

b) Məhkəmənin qanuni qərarına əməl etməməsinə görə və ya qanunla nəzərdə tutulan hər hansı öhdəliyin yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə şəxsin qanuni həbs olunması və ya tutulması

Komissiya və Məhkəmə bu növ icazəli tutulmaya məhkəmə iclasına şahidin gətirilməsini, atalığın müəyyən edilməsi üçün testdən keçməni, psixi müayinəni təmin etmək məqsədilə aparılan tutulmaları aid edir. Məhkəmə, həmçinin göstərmişdir ki, hər hansı belə öhdəlik konkret olmalı və müəyyən xarakter daşmalıdır. Qeyd edilməlidir ki, bu müddəə müqavilə öhdəliklərinə şamil edilmir. Belə ki, 4 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinə görə "heç kim hər hansı müqavilə öhdəliyini yerinə yetirmək iqtidarında olmadığına görə azadlıqdan məhrum edilə bilməz".

c) Şəxsin cinayət törətməsinə əsaslı şübhələr olduqda və yaxud onun tərəfindən hüquq pozuntusu törədilməsinin və ya əməli törətdikdən sonra qaçıb gizlənməsinin qarşısını almaqla əsaslı zərurət

olduqda səlahiyyətli məhkəmə orqanının qarşısına gətirilməsi məqsədilə onun qanuni həbs olunması və ya tutulması

Hazırda qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyə görə aşağıdakı proseduralar bu hala uyğun gəlir ;

1. CPM-nin 148-ci maddəsinə görə, cinayət törətməsinə şübhə yarandıqda şəxsin tutulması.

Qeyd edilməlidir ki, bu zaman Konvensiyanın müvafiq normasında işlədilən "əsaslı" ifadəsini buraxmaqla Azərbaycan qanunvericisi "tutulmanın" dairəsini bir qədər genişləndirmiş və bu da fikrimizcə, Konvensiyaya tam uyğun deyildir¹⁶.

2. Azərbaycan Respublikasının CPM-nin 155.1-155.3-cü maddələrinin tələbləri əsasında tətbiq edilən həbs qəti imkan tədbiri.

Müvafiq Avropa standartına görə hər hansı növ azadlıqdan məhrum etmə tutulmuş şəxsin məhkəmə qarşısına gətirilməsi məqsədi güdməlidir. Bu zaman azadlıqdan məhrum etmənin əsasları (Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin "c" bəndində üç əsasdan söhbət gedir: 1) şəxsin cinayət törətməsində əsaslı şübhələr olduqda; 2) şəxs tərəfindən cinayət törədilməsinin qarşısını almağa əsaslı zərurət olduqda; 3) şəxsin cinayət törətdikdən sonra qaçıb gizlənməsinin qarşısını almağa əsaslı zərurət olduqda); prosedura; müddət; tutulmuş və həbs olunmuş şəxslə davranma məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir.

ç) Yetkinlik yaşına çatmamış şəxsin tərbiyəvi nəzarət məqsədilə qanuni qərar əsasında tutulması və ya səlahiyyətli orqanın qarşısına gətirilməsi üçün qanuni tutulması.

Burada yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin tutulma imkanı iki halla əlaqələndirilir:

- 1) onların nəzarətsiz qalması;
- 2) hüquq pozuntusu törətməsi.

Azərbaycan qanunvericisi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin toxunulmazlıq hüququna xüsusi diqqət yetirmiş, onların tutulması və ya həbs edilməsinin, onlar barəsində cinayət-prosessual icraatının xüsusi qaydalarını müəyyən etmişdir. CPM-də bu məsələyə ayrıca fəsil (fəsil 50) həsr edilmişdir. CPM-nin 434-cü maddəsində deyilir ki, həbs qəti imkan tədbiri yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində müstəsna tədbir kimi və mümkün qədər qısa müddət ərzində tətbiq olunmalıdır. 433-cü maddədə isə göstərilir ki, yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin tutulması zamanı bu barədə dərhal onun valideynlərinə və digər qanuni nümayəndələrinə məlumat verilməlidir.

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin tutulması və həbsilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi prinsip etibarını ilə müvafiq Avropa standartlarına cavab verir.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin birinci hissəsinin "d" bəndində göstərilən "tərbiyəvi nəzarət" məqsədilə əlaqədar Məhkəmə göstərmişdir ki, "tərbiyəvi nəzarət" zəruriliyinə istinad etmək uşağın həbs edilməsinə əsas vermir.

d) Yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısını almaq məqsədilə şəxslərin, habelə ruhi xəstələrin, sərxoşların, narkomanların və ya səfillərin qanuni tutulması.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin bu bəndi cəmiyyətdə sağlamlığı və sosial nəzarəti mühafizə etmək məqsədilə göstərilən şəxslərin tutulmalarını qanuni hesab edir. Bununla bağlı Məhkəmə təcrübəsində bəzi anlayışlara aydınlıq gətirilmişdir.

Vinterwerp Hollandiyaya qarşı (1979-cu il) işdə Məhkəmə belə nəticəyə gəlmişdir ki, "ruhi xəstə" anlayışı haqqında qərar qəbul edərkən aşağıdakı üç meyara diqqət verilməlidir ;

1) hər hansı şəxsə "ruhi xəstə" kimi o zaman baxıla bilər ki, ona obyektiv tibbi normalar tətbiq edilsin;

2) psixiatriya müəssisəsinə yerləşdirməyə yalnız ruhi xəstəliyin xarakteri və dərəcəsi kifayət qədər ciddi olması haqq qazandıra bilər;

3) dövlət şəxsi psixiatriya müəssisəsində yalnız psixi pozuntunun mövcud olduğu dövr ərzində saxlaya bilər. Axırncı meyar psixi pozğunluğun müayinəsi üçün xəstəxanaya yerləşdirilən şəxsə dövrü olaraq müayinədən keçmə hüququ verir.

Bu anlayış hər hansı bir şəxsə münasibətdə yalnız onun fikir və davranışının mövcud cəmiyyətdə olan normalarla üst-üstə düşmədiyinə görə tətbiq edilə bilməz. Bu anlayışın, eyni zamanda, hər hansı gizli məqsədlərə görə də işlədilməsi yolverilməzdir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən, şəxsin psixiatriya xəstəxanasına yerləşdirilməsi, bir qayda olaraq, onun və qanuni nümayəndəsinin könüllü razılığı əsasında baş verir. Yalnız məhkəmə vasitəsilə şəxs psixiatriya stasionarına məcburi yerləşdirilə bilər. Mülki Prosessual Məcəllənin 335-ci maddəsinə görə, şəxsin psixiatriya stasionarına məcburi yerləşdirilməsi barədə ərizə ailə üzvləri, qəyyum və ya himayəçi, habelə psixiatriya müəssisəsinin rəhbəri tərəfindən aidiyyəti məhkəməyə təqdim olunur. Ərizədə qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar göstərilməlidir.

De Vayld, Ooms və Versip ("səfillik") işi üzrə tutulma milli qanunvericiliklə müəyyən edilən aşağıdakı anlayış əsasında həyata keçirilmişdir: "səfillər müəyyən yaşayış yeri və yaşamaq üçün vəsaiti, habelə, müəyyən sənət və ya fəaliyyətlə məşğul olmayan şəxslərə deyilir". Məhkəmə bu anlayışın "səfil" termininin adi mənasına uyğun gəldiyini göstərmiş və ərizəçilərin tutulmasını qanuni hesab etmişdir. Lakin dövlət bu anlayışdan digər səbəblərə görə həbsə haqq qazandırmaq üçün istifadə etməməlidir¹⁷.

e) Ölkəyə qanunsuz gəlmənin qarşısını almaq üçün və ya barəsində köçürmə və ya təhvil verilmə tədbiri tətbiq edilən şəxsin qanuni həbsi və ya tutulması

Bu normaya görə, qeyri-qanuni immiqrasiyanın qarşısını almaq, köçürməni və ya təhvil verməni tənzimləmək məqsədi ilə əlaqədar olan tutulma və həbs qanuni hesab edilir. Belə tutulma və ya həbs hər bir halda göstərilən üç məqsəddən birinə çatmaq üçün edilməlidir.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 2-5-ci hissələrində azadlıqdan məhrum edildikdən sonra şəxsin malik olduğu prosessual təminatlar müəyyən edilmişdir. Bu sıraya ilk növbədə 5-ci maddənin ikinci bəndində təsbit edilən, həbs olunan hər bir şəxsə onun başa düşdüyü dildə həbsə almanın səbəbləri və ona qarşı irəli sürülmüş hər hansı ittiham barədə dərhal məlumat verilməsi ilə bağlı təminat aid edilir. Burada aşağıdakı cəhətlərə xüsusi diqqət yetirilir: 1) həbs olunan hər bir şəxsə həbsin səbəbləri və ona qarşı irəli sürülən hər hansı ittihamla bağlı məlumatın verilməsi (məzmun); 2) belə məlumatın şəxsə onun başa düşdüyü dildə verilməsi (forma); 3) belə məlumatın dərhal verilməsi (zaman).

Qeyd edilən təminat 5-ci maddənin birinci hissəsinin a-f bəndində göstərilən bütün növ həbs və tutulmalara şamil edilir.

Təqdirəlayiq haldır ki, bu standart Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 67-ci maddəsində (forma ilə bağlı tələb istisna olmaqla) öz əksini tapmışdır. Orada deyilir ki, səlahiyyətli dövlət orqanlarının tutduğu, həbsə aldığı, cinayət törədilməsində ittiham etdiyi hər bir şəxsə dərhal onun hüquqları bildirilir və tutulmasının, həbsə alınmasının və cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəbləri izah edilir.

İttiham haqqında informasiya ilə bağlı məzmun, forma və zaman faktorları baxımından irəli sürülən tələblər Azərbaycan Respublikasının CPM-də nəzərdə tutulmuşdur.

CPM-nin şübhəli şəxsin hüquqlarını nəzərdə tutan 90.7-ci maddəsində göstərilir ki, şübhəli şəxs tutulduğu andan nədə şübhələndiyini bilmək, tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmə... hüquqlarına malikdir. Eyni məsələlər CPM-nin 91.5-ci maddəsinə görə təqsirləndirilən şəxsə münasibətdə də nəzərdə tutulmuşdur.

CPM-nin 85.2-ci maddəsi isə müstəntiqin üzərinə şübhəli şəxsə tutulduğu, təqsirləndirilən şəxsə isə ittiham elan olunduğu və ya həbs edildiyi andan müvafiq olaraq tutulmasının və həbsə alınmasının səbəblərini izah etmək vəzifəsini qoymuşdur.

Qeyd edilməlidir ki, forma ilə bağlı tələb (məlumatın şəxsə onun başa düşdüyü dildə verilməsi) CPM-də Konvensiyanın tələbləri baxımından həll edilməmişdir. Belə ki, Konvensiyanın 5-ci maddəsinin ikinci hissəsi bunu təmin etməyi səlahiyyətli dövlət orqanının üzərinə bir vəzifə olaraq qoyur. CPM-də isə işə tərcüməçi cəlb etmək müstəntiqin vəzifəsi kimi deyil, onun hüququ kimi göstərilib. (CPM-nin 85.4-cü maddə).

Zaman faktoru isə CPM-də, fikrimizcə, Avropa standartlarına uyğun surətdə həll edilib. CPM-in 148.4-cü maddəsində deyilir ki, cinayət işinin başlanmasına dair qərar şəxsin tutulduğu andan 24 saat keçənədək qəbul olunmazsa, tutulmuş şəxs dərhal azad olunmalıdır. Tutulmuş şəxsə tutulduğu andan 48 saat keçənədək ittiham elan edilməlidir.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 3-cü hissəsində prosessual təminatla bağlı nəzərdə tutulan ikinci qayda həbs olunmuş və ya tutulmuş şəxsin dərhal, ağılasığan müddətdə işə baxmaq və ya məhkəməyə qədər azad etmək hüququna malik olan hakimin və yaxud qanunla məhkəmə funksiyalarını həyata keçirmək səlahiyyəti verilmiş başqa vəzifəli şəxsin yanına gətirilməsidir. Bu təminat yalnız 5-ci maddənin birinci hissəsinin "c" bəndində nəzərdə tutulan tutulma və ya həbs olunma halına aiddir. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yalnız məhkəmə səlahiyyətini həyata

keçirən şəxs vətəndaşın azadlıqdan məhrum edilməsi haqqında qərar çıxara bilər. Buna görə də vətəndaş dərhal məhkəmənin hüzuruna gətirilməlidir.

Yeni CPM ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi bu standartta uyğunlaşdırılmışdır. Həmin sənədin 148.4-cü maddəsində deyilir ki, tutulmuş şəxs "məhkəməyə gətirilməli, məhkəmə işə təxirə salınmadan baxmalı və onun haqqında həbs qəti imkan tədbirinin seçilməsi və ya onun azad edilməsi haqqında qərar çıxarmalıdır".

Konvensiyaya görə, şəxsin məhkəmə hüzuruna gətirilməsi dərhal baş verməlidir. Komissiya və Məhkəmə təcrübəsinə görə "dərhal" maksimum 4 gün ərzində reallaşmalıdır¹⁸. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində isə bu müddət 48 saatla məhdudlaşdırılır.

Konvensiyanın qeyd edilən normasına görə, tutulan və ya həbs edilən şəxsin ağılasığan müddət ərzində məhkəmə baxışına hüququ vardır. Müddətlə bağlı işlədilən "ağılasığan" anlayışına Konvensiyanın iki maddəsində (5-ci maddənin 3-cü hissəsində və 6-cı maddənin 1-ci hissəsində) və 1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsində rast gəlinir. Bu ifadə Konvensiyanın rəsmi mətnlərindən biri olan (Konvensiyanın rəsmi mətni ingilis və fransız dillərində tərtib edilmiş və Məhkəmə təcrübəsində yalnız bu mətnlərə istinad edilir) ingilis dili variantında "reasonable" sözünün tərcüməsi kimi verilir. İngilis dilində "reasonable" sözünün Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bir neçə variantı vardır. Bundan irəli gələrək Konvensiyanın Azərbaycan dili variantında ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda "reasonable" sözünün qarışıqı kimi "lazımı"¹⁹, "əlverişli"²⁰, "şüurlu"²¹ və s. ifadələr işlədilir.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinə Müraciət etmə Mərkəzində hüquqşunasların apardığı müzakirələrdə "reasonable" sözünün tərcüməsi kimi "ağılasığan" ifadəsi daha müqabil hesab edildiyindən biz də ona üstünlük verdik.

Yeri gəlmişkən, Məhkəmə təcrübəsində "ağılasığan müddət" anlayışı onun işləndiyi maddənin məzmununa müvafiq olaraq müxtəlif qaydada təfsir edilir.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin üçüncü hissəsində işlədilən bu müddəanın əsas məqsədi istintaq dövründə müddətsiz tutulma və ya həbsə almanın qarşısını almaqdır. Vemxoff AFR-ə qarşı (1968-ci il) işdə Məhkəmə göstərirdi ki, həbsdə olan təqsirləndirilən şəxsin işi azadlıqda olan təqsirləndirilən şəxsin işindən üstünlüyə malik olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının CPM-in 158 və 159-cu maddələrində "ağılasığan müddət ərzində həbsdə saxlama" məsələsinə aydınlıq gətirilmişdir. CPM-in 158.5-ci maddəsində deyilir: "Birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin icraatında olan cinayət işləri üzrə təqsirləndirilən şəxsin həbsdə saxlanılmasının son müddəti aşağıdakılardan artıq ola bilməz: böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üzrə - üç ay; az ağır cinayətlər üzrə - beş ay; ağır cinayətlər üzrə - yeddi ay; xüsusilə ağır cinayətlər üzrə - doqquz ay.

Cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraat zamanı həbsdə saxlanılma müddətinin uzadılması məsələsini tənzimləyən CPM-in 159-cu maddəsinin yeddinci hissəsində isə göstərilir ki, cinayət işinin məhkəməyədək icraatı zamanı təqsirləndirilən şəxsin hər bir halda həbsdə saxlanılmasının son müddəti aşağıdakılardan artıq ola bilməz: böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üzrə - 3 (üç) ay; az ağır cinayətlər üzrə - 6 (altı) ay; ağır cinayətlər üzrə - 9 (doqquz) ay; xüsusilə ağır cinayətlər üzrə - 12 (on iki) ay.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin dördüncü hissəsilə müəyyən edilən, tutulan və ya həbs edilən şəxsin malik olduğu növbəti prosessual təminat hüquqi ədəbiyyatlarda "Habeus corpus" adlanır. Bu anlayış hələ XV əsrdə İngiltərədə bu proseduru müəyyən edən "Habeus corpus akt"ın adından götürülüb. "Habeus corpus"a görə, tutulma və ya həbsəalma nəticəsində azadlıqdan məhrum olunan hər bir kəs məhkəmədə belə qərarın qanuniliyini araşdırmaq hüququna malikdir. Məhkəmə təxirə salınmadan onun tutulmasının qanuniliyi məsələsini həll edir və əgər o, qeyri-qanuni tutulubsa, onun azad olunması haqqında qərar çıxarır.

İnsan hüquqları sahəsində mövcud olan əksər beynəlxalq hüquqi sənədlərdə "Habeus corpus" əsas standartlardan biri kimi nəzərdə tutulur.

Məhkəmə təcrübəsində bu prosessual təminatla bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir. Sançes-Reyes İsveçrəyə qarşı (1986-cı il) işdə Məhkəmə göstərmişdir ki, çəkişmə prinsipi "Habeus corpus" prosedurasına da tətbiq edilməlidir. Lami Belçikaya qarşı (1989-cu il) işdə Məhkəmə qərara gəlmişdir ki, təqsirləndirilən şəxs onun həbsdə saxlanması haqqında qərar yoxlanılarkən istifadə edilən işin materialları ilə tanış olma imkanına malik olmalıdır.

Konvensiyanın 5-ci maddəsinin dördüncü hissəsi həbsin qanuni və əsaslığını yoxlamaq üçün nəinki ilkin nəzarəti, həm də dövrü olaraq belə nəzarətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Vinterverp Hollandiyaya qarşı (1979-cu il) işdə Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, həbsdə olan şəxsin ağılasıqan interval müddətdə həbsinin qanuniliyini yenidən yoxlanmasını tələb etmək hüququ olmalıdır. Bezikeri İtaliyaya qarşı (1989-cu il) işdə göstərilən müddətin müqabilində beş ay yarım vaxtın çox uzun olması qənaətinə gəlinmişdir.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq standartlardan biri olan "Habeus corpus" Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında öz əksini tapmamışdır. Cari qanunvericilikdə də bu standartın ifadəsi, fikrimizcə, qənaətbəxş deyildir. Əslində qeyd edilən prosessual təminat cinayət prosessual hüququnun əsas prinsiplərindən biri kimi dəyərləndirilməli və CPM-də ona xüsusi diqqət verilməli idi. Lakin bu çox mühüm prosessual təminatın Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində hansı norma ilə tənzimlənməsini müəyyən etməkdə nəinki sırayı vətəndaşlar, hətta, çox vaxt hüquqşünaslar acız qalırlar. Buna səbəb CPM-də bu prosedura ayrıca maddənin həsr edilməməsi və kifayət qədər onun müəmmalı nəzərdə tutulmasıdır. Tam aydınlıqla verilməsə də CPM-in 90, 91, 157-ci maddələrində "Habeus corpus" prosedurunun ayrı-ayrı elementlərini görmək mümkündür. Bura daxildir: şübhəli şəxsin cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən qəbul edilmiş və onun hüquq və qanuni mənafeyinə toxunan qərarlar haqqında həmin orqan tərəfindən məlumatlandırmaq və öz xahişi ilə qərarların surətini almaq (maddə 90.7.19) və Məhkəmənin qərarlarından şikayət etmək hüququ (maddə 90.7.20) ; təqsirləndirilən şəxsin həbsə alma və həbsdə saxlanmanın qanuni və əsaslı olduğunu təsdiq etmək üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanın məhkəməyə təqdim etdiyi materiallarla tanış olmaq hüququ (maddə 91.5.21); həbsin qətiimkan tədbiri qismində seçilməsi və ya seçilməsindən imtina edilməsi barədə məhkəmənin qərarından cinayət prosesinin tərəflərinin apellyasiya instansiyası məhkəməsinə şikayət verə bilmələri və apellyasiya instansiyası məhkəməsinin bu məsələyə dair qərarın qəti olması (maddə 157.6) və s.

Konvensiyanın 5-ci maddəsində nəzərdə tutulan axırıncı prosessual təminat qeyri-qanuni həbs olunan və ya tutulan hər bir kəsin kompensasiya hüququna malik olması ilə bağlıdır. Həmin hüquq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində geniş şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Konstitusiyanın "zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ" adlanan 68-ci maddəsinin ikinci bəndində deyilir: "Hər kəsin dövlət orqanlarının, yaxud onların vəzifəli şəxslərinin qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi nəticəsində vurulmuş zərərin dövlət tərəfindən ödənilməsi hüququ vardır". CPM-in 36, 56-cı maddələrində bu norma, inkişaf etdirilmişdir.

2.4.2. Ədalətli məhkəmə hüququ

Konvensiyanın 6-cı maddəsində təsbit edilən ədalətli məhkəmə təminatına hüquq pozulmuş hüquqların bərpa olunması üçün ən səmərəli vasitələrdən biridir. Həmin maddə hər bir şəxsə onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən, yaxud ona qarşı irəli sürülən hər hansı bir cinayət ittihamına baxılarkən ədalətli məhkəmə hüququna təminat verir. 6-cı maddə üç hissədən ibarətdir. Birinci hissə həm mülki, həm də cinayət işlərinə aid olduğu halda, ikinci və üçüncü hissələr müstəsna olaraq yalnız cinayət işlərinə aiddir.

Komissiya və Məhkəmə təcrübəsində məhkəmə təhqiqatının ədalətli keçirilməsinin demokratik cəmiyyətdə çox mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi nəzərə alınaraq 6-cı maddəyə genişləndirici təfsir verilmişdir. Qolder Böyük Britaniyaya qarşı (1975-ci il) işdə göstərilir ki, dövlət müəyyən sahələrdə məhkəmə nəzarətini məhdudlaşdırma və ya ləğv edə bilməz. Məhkəməyə müraciət etmək imkanı qanunlarda nəzərdə tutulmaqla bərabər (yəni formal), həm də real olmalıdır.

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tələblərini düzgün anlamaq üçün orada işlədilən bir sıra anlayışların Məhkəmə təcrübəsində verilən izahatlarına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır;

a) "Mülki hüquq və vəzifələr" anlayışı

Hər şeydən əvvəl, qeyd edilməlidir ki, "mülki hüquq və vəzifələr" anlayışı dövlətdaxili qanunvericilikdə yalnız mülki hüquq sahəsi ilə əhatə olunmur. "Konvensiya baxımından hüququn mülki xarakter daşması onun dövlətdaxili qanunvericilikdə hüquqi tövsifindən deyil, bu qanunvericiliklə ona hansı maddi məzmun verilməsindən və onunla hansı nəticənin əlaqələndirilməsindən asılıdır"²². Məhkəmə təcrübəsində müflisləşmə haqqında qərarın çıxarılması, böhtan haqqında işin qaldırılması, mülki dövriyyədə sığorta sahibkarlıq fəaliyyətilə məşğul olma, hakimlik fəaliyyəti, vəkillik işi, tibbi sığorta çərçivəsində təqaüd alma, ətraf mühitin çirklənməsilə bağlı kompensasiya tələb etmə, aksionerlərin milliləşdirilən obyektlərə görə kompensasiya alma kimi məsələlər "mülki hüquq" çərçivəsində tövsif edilmiş və həmin hallara münasibətdə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tətbiqi hesab edilmişdir²³.

Bununla yanaşı, Məhkəmə və Komissiya belə qənaətə gəlmişdir ki, aşağıdakı işlər "mülki hüquq və vəzifələrlə" əhatə olunmur;

1. vətəndaşlıq məsələlərilə bağlı mübahisələr;
2. ölkəyə gəlmək hüququ;
3. məhkəməyə qədər müvəqqəti azad olunma haqqında həbs edilmiş şəxsin vəsatəti;

4. həbsxanada işləmək və belə işə görə haqq almaq hüququ;
5. bağışlanma və cəzanın yüngülləşdirilməsinə hüququn müəyyən edilməsi;
6. vergi tariflərinin müəyyən edilməsi və vergi imtiyazlarına hüquq;
7. ruhanilərin işləri üzrə intizam icraatı;
8. təqaüd və sığorta fondlarına üzvlük haqqı verməyənlərin onlardan istifadə hüququ;
9. təhsil müəssisəsinin xarici tələbələrə təhsil verməklə bağlı hökumətdən "icazə" alması;
10. sığınacaq hüququ və qaçqın statusunu almaq hüququ;
11. dövlət qulluqçularının işləri üzrə intizam icraatı...

b) "Cinayət ittihamı" anlayışı

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin birinci hissəsinin tətbiq edildiyi ikinci sahə "hər hansı bir cinayət ittihamı" ilə bağlıdır. 6-cı maddənin ikinci və üçüncü hissələri isə "cinayətdə ittiham edilən" hər bir şəxsə tətbiq edilir. Göstərilən ifadələr eyni cür təfsir edilir və "cinayət ittihamının" mövcudluğu 6-cı maddənin bütövlükdə tətbiqinə gətirib çıxarır.

Konvensiyanın konteksti baxımından "Cinayət ittihamı" avtonom əhəmiyyətə malikdir və bundan irəli gələcək ittihamın cinayət xarakteri daşıyıb-daşımaması ilə bağlı dövlətdaxili qanunvericiliyin mövqeyi müəyyənedici deyildir²⁴.

Məhkəmə ittihamın verilməsini müəyyən etmək üçün işin formal deyil, maddi tərəfinə diqqəti çəkməyə üstünlük verir. Foti və başqaları İtaliyaya qarşı (1982-ci il) işdə Məhkəmə göstərmişdir ki, cinayət ittihamı cinayət törətməkdə şübhəli bilinən şəxsin vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərən hər hansı növ tədbirləri özündə ehtiva edir. Belə tədbirlərə həbs, yaşayış sahəsinin axtarışı, şəxsi axtarış aid edilir. Dövlət Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tələblərindən yayınmaq üçün cinayət işinə inzibati rəng verməkdə haqlı deyildir. İşin "cinayət işi" olub-olmaması müəyyən edilərkən pozulmuş hüquq normasının əhəmiyyəti və mümkün olan cəzanın mahiyyəti və ciddiliyi əsas götürülür.

c) Müstəqil və qərəzsiz məhkəmə

Pullar Birləşmiş Krallığa qarşı (1996-cı il) işdə Məhkəmə göstərmişdir ki, məhkəmənin "müstəqil" hesab edilməsi üçün aşağıdakı məsələlərə fikir vermək lazımdır;

- a) onun üzvləri (hakimlər) hansı üsulla təyin edilmişdir;
- b) onların vəzifədə qalma müddəti nə qədərdir;
- c) xarici təsirlərdən təminatlar varmı;
- ç) məhkəmədə müstəqilliyin zahiri əlamətləri mövcuddurmu ("inter alia").

Məhkəmə "qərəzsizlik" tələbinin isə iki cəhətini qeyd edir. Birincisi, məhkəmə subyektiv olaraq qabaqcadan əmələ gələn şəxsi fikirlərdən və tərəfgirlikdən azad olmalıdır. İkincisi, o, obyektivlik baxımından qərəzsiz olmalı, yəni, bu istiqamətdə mövcud ola biləcək hər hansı əsaslı şübhələri təminatlı dərəcədə istisna etməlidir²⁵.

Məhkəmələrin müstəqil və qərəzsiz olması haqqında müddəa həm Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında, həm də cari qanunvericilikdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin birinci hissəsində məhkəmənin müstəqilliyi, ikinci hissəsində isə qərəzsizliyi təsbit edilmişdir: "I. Hakimlər müstəqildir, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər və səlahiyyətləri müddətində dəyişilməzdir. II. Hakimlər işlərə qərəzsiz (ədalətli, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən və qanuna müvafiq baxırlar..." Bu müddəa "Məhkəmələr və Hakimlər haqqında" 10 iyun 1997-ci il tarixli Qanunda, CPM-in 25 və 28-ci maddələrində, habelə digər sənədlərdə inkişaf etdirilmişdir. CPM-nin 28.3-cü maddəsində deyilir ki, hakim və ya andlı iclasçı şəxsən cinayət prosesinin nəticəsi ilə birbaşa, yaxud dolaylı yolla maraqlıdırsa, cinayət işi və ya cinayət ilə bağlı digər material üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak edə bilməz.

MPM-nin 7-ci maddəsində hakimlərin müstəqilliyi ifadə olunsada, fikrimizcə, bir az tələskənliyə yol verilmiş, hakimlərin qərəzsiz olması məsələsi mülki prosesual icraatın ayrıca prinsipi kimi müəyyən edilməmişdir.

ç) "Ağlasığan müddət" anlayışı

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulan "ağlasığan müddət" in hədləri işin mülki və cinayət xarakterli olmasından asılı olaraq aydınlaşdırılır. Cinayət işləri həmin müddət cinayət törətməkdə şübhəli bilinmə haqqında səlahiyyətli orqan tərəfindən şəxsin rəsmi xəbərdar edilməsindən başlanır. Məhkəmə Qınço Portuqaliyaya qarşı (1984-cü il) işdə cavabdeh dövlətin "ağlasığan müddətin" meyarlarına əməl etməməsini əsaslandırmaq üçün gətirdiyi "personalın çatışmaması" və "ya ümumi inzibətçilik qaydalarının mürəkkəbliyi" kimi arqumentlərini rədd etmişdir.

"Ağlasığan müddətin" meyarları müəyyən edilərkən konkret işin mürəkkəblik dərəcəsi, hakimiyyətin işin təhqiqatına yanaşma tərzini, ərizəçinin davranışı, ərizəçinin qanuni hüquqlarının realizasiyası üçün vaxt faktorunun əhəmiyyəti, habelə müddətin uzanmasına təsir edən digər xüsusi hallar əsas götürülür.

"Ağlasığan müddətin" qurtarma vaxtı cinayət işlərində Kassasiya instansiyasının son qərarı da daxil olmaqla işin icraatının bütün mərhələlərini əhatə edir. Mülki işlərə gəldikdə isə bu müddət düzgün tərtib olunmuş iddia ərizəsinin məhkəməyə və ya digər səlahiyyətli orqana təqdim edildiyi andan başlanır. Onun bitmə momentini müəyyən etmək isə çox vaxt çətin olur. Çətinlik ondan irəli gəlir ki, əksər mülki işlərdə çıxarılan son qərarla həmin qərarın icrası arasında xeyli müddət keçir və yaxud belə qərar bəzi hallarda heç icra olunmur. Respublikamızın təcrübəsində məhkəmə qərarlarının icra olunmaması ilə bağlı çoxlu misallar çəkmək olar. Məhkəmə mülki işlər üzrə çıxarılan qərarın icra olunmaması və ya gec icra olunması ilə bağlı müddəti də "ağlasığan müddət" daxil edir. Xornsbi Yunanıstanına qarşı (1997-ci il) işdə göstərilmişdir ki, məhkəmənin son və qəti qərarının icra olunmamasına dövlətdaxili hüquqda yol verilərsə, onda Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə təminat verilən "ədalətli məhkəmə hüququ" illüziya olar. "Hər hansı bir məhkəmənin çıxardığı

qərarın icrasına da 6-cı maddədə nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi baxılmalıdır"26.

Məhkəmə "ağlasığan müddət" anlayışına təfsir verərkən həm də göstərmişdir ki, cavabdehin dövlətdaxili məhkəmə proseslərin uzun müddət davam etməsinə haqq qazandırmaq üçün ölkədə ictimai-siyasi vəziyyətə istinad etməsi yolverilməzdir27.

d) açıq məhkəmə araşdırması hüququ

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin birinci hissəsində göstərilir ki, ədalətli məhkəmə hüququnun əsas şərtlərindən biri də məhkəmə araşdırmasının açıq aparılmasıdır. Konvensiyanın 6-cı maddəsi, eyni zamanda bu prinsipə müəyyən qeyd-şərtlər etmişdir: "Məhkəmə qərarı açıq elan edilir, lakin demokratik cəmiyyətdə əxlaq, ictimai qayda və ya milli təhlükəsizlik maraqları naminə, həmçinin, yetkinlik yaşına çatmayanların maraqları və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi bunu tələb etdikdə, yaxud məhkəmənin fikrincə, aşkarlığın ədalət mühakiməsinin maraqlarını poza biləcəyi xüsusi hallar zamanı ciddi zərurət olduqda mətbuat və ictimaiyyət bütün proses boyu və ya onun bir hissəsində məhkəmə iclasına buraxılmaya bilər".

Məhkəmə milli məhkəmədə qapalı keçirilmiş icraatın Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tələblərinə zidd olub-olmamasına qiymət verərkən yuxarıda sadalanan şərtlərin hər hansı birinin mövcudluquna diqqət yetirir. Əgər həmin şərtlərdən heç biri ortada yoxdursa, Məhkəmə fərdin ədalətli məhkəmə hüququnu pozulmuş hesab edir.

Le Kont, Van Leven və De Meyere Belçikaya qarşı (1981-ci il) işdə Məhkəmə göstərmişdir ki, tərəflərin hər ikisinin razılığı ilə məhkəmə iclasının qapalı keçirilməsinə yol verilə bilər.

Qeyd edilmişdir ki, məhkəmə qərarları hər bir halda açıq elan edilir və göstərilən istisnalar bu prosedura aid deyildir.

Məhkəmələrdə işlərin icraatının açıq aparılması prinsipi və onun məhdudlaşdırmasına səbəb ola biləcək qanuni əsaslar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin beşinci hissəsində öz ifadəsini tapmışdır: "Bütün məhkəmələrdə işlərin icraatı açıq aparılır. İşə qapalı iclasda baxılmasına yalnız o halda icazə verilir ki, məhkəmə açıq icraatın dövlət, peşə və kommersiya sirrinin açılmasına səbəb olacağını güman edir, ya da vətəndaşların şəxsi və ya ailə həyatının məxviliyini qorumaq zərurətinin mövcudluğunu müəyyən edir".

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulan məhdudiyyətlər tam şəkildə Konstitusiyada öz əksini tapmayıb. Eyni zamanda, Konstitusiyada nəzərdə tutulan "peşə və kommersiya sirri"lə bağlı məsələyə Konvensiyanın müvafiq normasında rast gəlinmir.

Anoloji normalar CPM və MPM-də də təsbit olunmuşdur. CPM-nin 27-ci maddəsi Konstitusiyanın oxşar normasını eynilə ehtiva edirsə, MPM-nin 10-cu maddəsində isə problemə geniş yanaşma mövcuddur. Burada məhkəmə baxışının aşkarlığına yönələn, həm Konstitusiyada, həm də Konvensiyada nəzərdə tutulan bütün məhdudiyyətlər əks olunmuşdur.

Məhkəmə aktlarının bütün hallarda açıq elan olunması ilə bağlı həm MPM-də (maddə 10.11), həm də CPM-də (maddə 27.3) ayrıca norma vardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin ikinci və üçüncü hissələri yalnız cinayət işlərinə aiddir. Burada şəxsə cinayət ittihamı irəli sürülərkən məcburi riayət edilməli olan minimal tələblər nəzərdə tutulmuşdur. Onların hər biri ədalətli məhkəmə təhqiqatının məcburi komponenti hesab edilir və onlardan hər hansı birinə riayət etməmə ədalətli məhkəmə hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilir. Həmin tələblərə aşağıdakılar aiddir;

a) Təqsirsizlik prezumpsiyası

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin ikinci hissəsinə müvafiq olaraq cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir. Məhkəmə göstərmişdir ki, qanuna əsasən təqsiri sübut olunmayan və rəsmi ittihama qarşı müdafiə hüququnu həyata keçirməyə imkanı olmayan təqsirləndirilən şəxsin günahı haqqında rəyi özündə ifadə edən hər hansı məhkəmə qərarı təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipini pozur²⁸. Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində analoji normalar Konvensiyanın müvafiq normasına və Məhkəmə təcrübəsinə tamamilə uyğundur. Konstitusiyanın 63-cü maddəsində təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi hərtərəfli əks olunmuşdur: "I. Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. II. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. III. Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir. IV. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz. V. Məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz".

Oxşar norma CPM-nin 21-ci maddəsində də təsbit edilmişdir.

b) İttiham haqqında başa düşülən dildə dərhal və ətraflı məlumatlandırılmaq hüququ

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsinin "a" bəndində ifadə olunan bu hüquqa təfsir verərkən Komissiya göstərmişdir ki, təqsirləndirilən şəxs tək ona qarşı irəli sürülən ittihamın səbəblərilə deyil, həm də ittihamın xarakterilə, onun hüquqi tövsifilə, habelə irəli sürülən ittihamda baş verən hər hansı bir dəyişikliklə bağlı məlumatlandırılmalıdır²⁹.

Məlumatın çatdırılması ilə bağlı "dərhal" anlayışı təqsirləndirilən şəxsin öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxt imkanına malik olması ilə əlaqələndirilir. Təqsirləndirilən şəxsin "onun başa düşdüyü dildə" məlumatlandırılması ilə bağlı tələb müxtəlif üsullarla: tərcüməçi vasitəsilə, təqsirləndirilən şəxsin dilini bilən vəkil vasitəsilə, məhkəmə sənədlərini tərcümə etmək yolu ilə təmin edilə bilər. Bu zaman işdə olan bütün materialların yazılı tərcüməsi vacib hesab edilmir. Lakin ittiham rəyinin tərcüməsi məcburidir.

Cinayət törədilməsində ittiham olunan hər bir şəxsin dərhal cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin səbəbləri haqqında məlumat almaq hüququnu özündə ifadə edən Konstitusiyanın 67-ci maddəsi haqqında yuxarıda izahat vermişdik. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsinin "a" bəndində nəzərdə tutulan "dil"lə bağlı tələb Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin onuncu bəndində təsbit olunmuşdur. Orada deyilir ki, işin iştirakçısı olub, məhkəmə icraatının aparılmadığı dili

bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsi ilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilir. Konstitusiya Konvensiyadan fərqli olaraq bu hüquqa malik olan subyektlərin geniş dairəsini nəzərdə tutur. Belə ki, Konstitusiyanın adı çəkilən maddəsində ancaq təqsirləndirilən şəxsdən deyil, işin bütün iştirakçılarından söhbət gedir. Analoji norma CPM-nin 26-cı maddəsində də əks olunub.

c) Öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq hüququ

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsinin "b" bəndində göstərilir ki, cinayət törətməkdə ittiham edilən şəxs öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmalıdır. "Kifayət qədər vaxt və imkan" aşağıdakıları özündə ehtiva edir: öz müdafiəsini hazırlamaq üçün lazım olan sənədlərlə, o cümlədən, şahid ifadələri ilə tanış olmağın mümkünlüyü; vəkil tutmaq və onunla əlaqə saxlamaq imkanı. Müdafiənin hazırlanması üçün verilən vaxtın "kifayət qədərində" qiymət verilməklə işin xarakteri və mürəkkəbliyi də daxil olmaqla bütün halları öyrənilməlidir.

Komissiya belə qənaətə gəlmişdir ki, göstərilən hüquq tək birinci instansiya məhkəməsində ittihamdan müdafiə olunmaq üçün deyil, həm də yuxarı instansiyalarda işin baxılması zamanı təmin edilməlidir³⁰. Bu hüquq müdafiəçiyə deyil, təqsirləndirilən şəxsə mənsubdur. Ona görə də müdafiəçi həmin hüququn pozulması ilə bağlı Məhkəmədə müstəqil tərəf ola bilməz.

Qeyd edilən hüquq CPM-nin 19-cu maddəsinin dördüncü hissəsində eynilə nəzərdə tutulmuşdur. Orada deyilir ki, cinayət prosesini həyata keçirən orqan şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin "öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxt vermək və imkan yaratmaq" hüququnu təmin etməlidir.

ç) Şəxsən və ya özünün seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə özünü müdafiə etmək hüququ; təyin edilmiş müdafiəçiyə malik olmaq

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsinin "c" bəndində təsbit olunan bu normanın daha çox ikinci hissəsilə bağlı Məhkəmə təcrübəsində araşdırmalara rast gəlinir. Məlum olmuşdur ki, müdafiəçi təyin edilərkən çox vaxt prosesual qanunun tələbinə riayət etmək məqsədi güdülmüş və o, faktiki olaraq öz vəzifəsini yerinə yetirməmişdir. Artiko İtaliyaya qarşı (1980-cı il) işdə Məhkəmə qeyd etmişdir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsinin "c" bəndi vəkilin "təyininə" deyil, "köməyini" nəzərdə tutur.

Məhkəmə müəyyən etmişdir ki, ədalət mühakiməsinin mənafeyi tələb edərsə, pulsuz hüquqi yardım almaq hüququ öz-özünü müdafiənin məcburi alternativiyə deyil, müstəqil hüquqdur. Əgər işdə müəyyən professional bilik tələb edən hüquqi məsələlər qaldırılırsa, ittiham olunan şəxsdən həmin məsələləri təhlil etməyini tələb etmək olmaz³¹.

Normanın mətnində işlədilən "ədalət mühakiməsinin maraqları" işin hallarından asılı olaraq səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Onların qərarı isə gələcəkdə Məhkəmənin müzakirə predmeti ola bilər.

Müdafiə hüququ Konstitusiyanın 61-ci maddəsində geniş formada təsbit olunub: "I. Hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. II. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda

hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. III. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır". Bundan əlavə, Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin səkkizinci hissəsində məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində hər kəsin müdafiə hüququna təminat verilir.

CPM-in 19-cu maddəsində isə müdafiə hüququ ilə bağlı konstitusion müddəalar ətraflı şərh edilir. Burada şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin "müdafiəçinin haqqını ödəmək üçün kifayət qədər vəsaiti olmadıqda, pulsuz hüquqi yardım almaq" hüququ da xüsusi vurğulanır.

Konstitusiyada sadalanan hüquqların cari qanunvericiliklə məhdudlaşdırılması tendensiyası müdafiə hüququnun məzmunu ilə bağlı məsələlərin tənzimlənməsində də özünü biruzə verir. Belə ki, 28 dekabr 1999-cü il tarixli "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun bir sıra maddələri müdafiə hüququnun məhdudlaşdırılmasına yönəlib. Adı çəkilən Qanunun 4-cü maddəsinin ikinci hissəsində deyilir: "Cinayət işləri üzrə məhkəmə prosesində, ibtidai istintaqda və ya təhqiqatda Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyinə müvafiq olaraq müdafiəçi qismində yalnız vəkillər iştirak edə bilərlər". Həmin maddənin birinci hissəsinə görə yalnız müəyyən olunmuş qaydada Vəkillər Kollegiyası üzvlüyünə qəbul edilmiş və vəkil andı içmiş şəxs vəkillik fəaliyyətini həyata keçirə bilər. Qanunun 26-cı maddəsi isə əcnəbi vəkillərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində hüquqi yardım göstərməsini məhdudlaşdırır: "Bu Qanunun tələblərinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində əcnəbi vəkillər tərəfindən hüquqi yardım göstərilməsi yalnız əcnəbinin mənsub olduğu dövlətin qanunları və ya beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqinə dair verilən məsləhət və rəylərlə məhdudlaşır". Həmin maddənin 2-ci hissəsi isə əcnəbi vəkillərinin Azərbaycan Respublikası ərazisində mülki, cinayət və s. işlərə buraxılmasını Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə müvafiq olaraq qarşılıq prinsipinin öhdəsinə buraxır. Fikirmizcə, adı çəkilən qanunun qeyd olunan normaları Konvensiyanın 13-cü maddəsinə təsbit edilən səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququnun və Konstitusiyanın 61-ci maddəsində ifadə olunan hüquqi yardım almaq hüququnun məhdudlaşdırılmasına yönəlib. Belə ki, həmin normalar müəyyən məsələlərlə bağlı yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kolləqiyasının göstərə biləcəyi xidmətlə məhdudlaşdırır.

Beynəlxalq standartla müqayisədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində "ədalət mühakiməsinin maraqları" ifadəsinə də rast gəlinmir.

Konvensiyada hüquqi müdafiə ilə əlaqədar ayrıca bir maddə də mövcuddur. "Səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri hüququ" adlanan 13-cü maddədə deyildir: "Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta, bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları qarşısında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malikdir". Maddənin mətnindən görüldüyü kimi, o, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsində nəzərdə tutulanlara münasibətdə ümumi xarakter daşıyır.

d) Şahidlərin dindirilməsi hüququ

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsinin "d" bəndində nəzərdə tutulanları mütəxəssislər çəkişmə prinsipinin ifadəsi kimi qiymətləndirirlər. Bu normanın məqsədi, hər şeydən əvvəl, təqsirləndirilən şəxs üçün ittihamla müqayisədə şahidlərə münasibətdə bərabər imkanlar

yaratmaqdır. Belə qayda ittiham olunan şəxsə ittiham tərəfindən çıxış edən şahidin ifadəsini təkzib etmək imkanı verir.

Söhbət gedən norma sözbəsöz Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmasa da, onun mahiyyətini özündə ifadə edən norma - ədalət mühakiməsində çəkişmə prinsipi həm Konstitusiyada, həm də CPM-də təsbit olunmuşdur. Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin yeddinci hissəsində deyilir ki, məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. CPM-nin 32.2.2-ci maddəsində isə göstərilir ki, hər bir tərəf məhkəmədə öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malikdir.

e) Tərcüməçi köməyindən pulsuz istifadə etmək hüququ

Konvensiyanın 6-cı maddəsinin üçüncü hissəsinin "e" bəndində təsbit olunan bu hüququn məzmununa Komissiya və Məhkəmə təcrübəsində xeyli aydınlıq gətirilmişdir. Əvvəla, tərcüməçi köməyindən pulsuz istifadə etmə təqsirləndirilən şəxsi tərcüməçi ilə bağlı bütün xərclərdən tam və qəti şəkildə azad edir. Hətta, ittiham olunan şəxsin xeyrinə qərar çıxarıldıqda belə, ondan xərclər tələb oluna bilməz. İkincisi, səlahiyyətli orqanın üzərinə tərcüməçi təmin etməklə bağlı qoyulan öhdəlik sadəcə tərcüməni deyil, keyfiyyətli tərcüməni nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bu məsələnin qoyuluşu ilə biz artıq yuxarıda analoji normaların tədqiqi zamanı tanış olmuşuq.

2.4.3. İşgəncələrin qadağan olunması

Konvensiyanın 3-cü maddəsinə görə, heç kəs işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır. Məhkəmə təcrübəsində Konvensiyanın 3-cü maddəsində işlədilən "işgəncə", "qeyri-insani rəftar və ya cəza", "ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəza" anlayışlarına aydınlıq gətirilmişdir. İrlandiya Böyük Britaniyaya qarşı (1978-ci il) işdə "işgəncəyə" ciddi və ağır iztirabla müşayiət olunan, bilə-bilə qeyri-insani rəftar kimi qiymət verilir. "Qeyri-insani rəftar və ya cəza" isə ağır fiziki və ya ruhi iztirablar vermə kimi şərh edilir. "Ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya" isə belə hərəkətə məruz qalan şəxsi təhqir etmək, alçaltmaq və ya onun fiziki və mənəvi müqavimətini sındırmaq məqsədi ilə onda qorxu, ruh düşgünlüyü və özünə inamsızlıq hisslərinin yaranmasına yönələn pis rəftar kimi anlayış verilir.

1984-cü ildə BMT Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilən İşgəncələrə və digər qəddar, insanlıqdan kənar, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növləri əleyhinə Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə, "işgəncə" termini hər hansı bir şəxsə ondan və ya üçüncü şəxsdən məlumat, yaxud etiraf almaq, onu, yaxud üçüncü şəxsi törətdiyi, yaxud törədilməsində şübhələnən hərəkətə görə cəzalandırmaq, həmçinin onu, yaxud üçüncü şəxsi qorxutmaq və ya məcbur etmək, yaxud hər hansı xarakterli ayrı-seçkiliyə əsaslanan hansısa səbəbə görə dövlətin vəzifəli şəxsi, yaxud rəsmi şəxs kimi çıxış edən başqa bir şəxs tərəfindən, yaxud onların təhriki və ya onların bixəbərliliyi, yaxud göz yumması ilə qəsdən güclü fiziki, yaxud mənəvi ağrı və ya əzab yetirən hərəkətlər deməkdir. Bu tərifi yalnız qanuni sanksiyalar nəticəsində törəyən, bu sanksiyaların ayrılmaz tərkib hissəsi olan, yaxud onların təsadüfən doğurduğu ağrı və əzablar daxil edilmir³².

İşgəncənin qadağan olunması haqqında norma Konstitusiyada öz əksini tapsa da fikrimizcə, ona lazımı diqqət yetirilməmişdir. Belə ki, həmin norma Konstitusiyanın "Şərəf və ləyaqətin müdafiəsi

hüququ" adlanan 46-cı maddəsində nəzərdə tutulması bir qədər təəccüb doğurur. Ümumiyyətlə, işgəncəyə məruz qalma ilə şərəf və ləyaqətin müdafiəsi ayrı-ayrı məsələlər olduğundan onların bir maddədə nəzərdə tutulması məntiqə uyğun deyildir³³.

Bu mühüm beynəlxalq standartda Konstitusiyada ayrıca maddənin həsr olunması daha məqsədmüvafiq olardı.

Konstitusiyanın 46-cı maddəsinin üçüncü hissəsində deyilir: "Heç kəsə işgəncə və əzab verilməz. Heç kəs insan ləyaqətini alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz..." Konvensiyanın analoji normasından fərqli olaraq burada "qeyri-insani rəftar və cəza"dan söhbət getməsə də, əslində həmin məsələ də qeyd edilən norma ilə əhatə olunmuş hesab edilməlidir.

İşgəncələrin qadağan olunması ilə bağlı tələb cari qanunvericilikdə də öz əksini tapmışdır. İşgəncə vermək Azərbaycan Respublikası CM ilə cinayət hesab edilir və onu tətbiq edən Qanuna əsasən cəzalandırılır. Polis haqqında Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunun 5-cü maddəsinə görə polisin hər hansı şəxslə insanın ləyaqətini alçaldan şəkildə rəftar etməsi yolverilməzdir. Cinayət törədən və ya törətməkdə şübhələnilən şəxsləri məlumat verməyə və ya cinayət əməli törətməkdə təqsirini etiraf etməyə məcbur etmək, bu məqsədlə onları və digər şəxsləri hədələmək, işgəncəyə məruz qoymaq, onlara hər hansı fiziki və ya mənəvi təsir göstərmək qadağandır. Azərbaycan Respublikası CİM-in 30-cü maddəsinin üçüncü hissəsində isə deyilir ki, məhkumlarla rəftarda işgəncələrə, digər qeyri-insani hərəkətlərə və şəxsiyyətin alçaldılmasına yol verilmir.

Qeyd edilənlər yalnız qanunvericiliyin formal tələbləridir. Təəssüflər olsun ki, hələ də cəmiyyətimizdə işgəncə ilə bağlı problemlər mövcuddur və onların tezliklə aradan qaldırılması cəmiyyətin hər bir üzvündən asılıdır.

III FƏSİL

AVROPA İNSAN HÜQUQLARI MƏHKƏMƏSİ İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA KONVENSIYASININ MÜDAFİƏ MEXANİZMİDİR

3.1. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi daim təkmilləşən mexanizmdir (tarixi aspektlər)

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi 1950-ci il İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasına əsasən təsis edilib. Keçən müddət ərzində Məhkəmənin fəaliyyət dövrünü əsasən iki hissəyə ayırmaq olar: 01 noyabr 1998-ci ildə qüvvəyə minmiş 11 sayılı Protokola əsasən həyata keçirilmiş islahata qədər və islahatdan sonrakı dövrlər.

04 noyabr 1950-ci ildə qəbul edilən Konvensiya 03 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minməyə başlayıb, Məhkəmə öz fəaliyyətinə yalnız 21 yanvar 1959-cu ildən başlamışdır. Məhkəmənin öz fəaliyyətinə bu qədər gec başlaması Konvensiyanın həmin dövrdə qüvvədə olan normaları ilə izah edilir. Məsələn burasındadır ki, Konvensiya və onun müdafiə mexanizmi olan Məhkəmə müasir beynəlxalq hüquqa bir sıra inqilabi yeniliklər gətirmiş və Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlər də həmin yenilikləri uzun müddət qəbul etməyə tərəddüd etmişlər. Bu, hər şeydən əvvəl fərdə beynəlxalq hüququn subyekt statusunun verilməsi və onun üçün indiyə qədər beynəlxalq hüququn mütləq suveren subyekt olan dövləti beynəlxalq Məhkəməyə çəkmə imkanının nəzərdə tutulması ilə əlaqədar idi.

Digər tərəfdən, islahata qədərki dövr ərzində Konvensiyada nəzərdə tutulan hüquqların müdafiəsi ilə əlaqədar Məhkəmədən başqa, həm də İnsan Hüquqları üzrə Komissiya fəaliyyət göstərirdi. O vaxt qüvvədə olan prosedur qaydalara görə, insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı ilkin təhqiqat Komissiya tərəfindən həyata keçirilirdi. 1959-cu ilə qədər Məhkəmə icraatı üçün material olmadığına görə, onun fəaliyyətə başlamasına da xüsusi zərurət olmamışdır.

Müvafiq təcrübə olmadığından Məhkəmənin fəaliyyətinin birinci dövrünün ilk 20 ili xeyli ləngimələrlə müşayiət olunmuşdur. Həmin müddət ərzində Məhkəmə cəmi 11 işə baxmış və bu işlər üzrə 17 qərar çıxarmışdır. Qeyd edək ki, həmin qərarlarla Məhkəmənin gəldiyi bir sıra nəticələr bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Öz fəaliyyətində getdikcə səmərəliliyi artıran Məhkəmə növbəti 15 ildə (70-ci illərin ortalarından 90-cı illərə qədər) artıq 200-ə qədər işə mahiyyətə hüquqi qiymət vermişdir. Həmin müddət ərzində baxılan fərdi şikayətlərin ən çoxu Konvensiyanın 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan ədalətli məhkəmə təhqiqatına aid olan hüququn pozulması ilə bağlı olmuş və cavabdeh dövlət kimi ən çox çıxış edən Böyük Britaniya (38 dəfə) olmuşdur. Sonrakı yerləri İtaliya (31 dəfə), Almaniya Federativ Respublikası (22 dəfə), Hollandiya (18 dəfə) və s. dövlətlər tutmuşlar. Mütəxəssislərin fikrinə görə, bu müddət ərzində Məhkəmə özünün müdriklik dövrünə qədəm qoymuş və geniş nüfuz qazanmışdır.

1990-1998-ci illərdə isə Məhkəmə 700-dən artıq işə baxmışdır. Bu dövrdə Məhkəmə icraatında baxılan işlərin kəmiyyətinin sürətlə artması bir tərəfdən Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin sayının artması ilə izah olunurdusa, digər tərəfdən mövcud prosedur qaydalarında edilən dəyişikliklərlə əlaqədar idi. 1990-cı ildə qəbul edilən və 1994-cü ildə qüvvəyə minən 9 sayılı Protokola əsasən, fərdi şikayətçiyə Məhkəmə prosesinin tam hüquqlu subyekt statusu verilir.

Bundan sonra onlar birbaşa Məhkəməyə şikayət vermək və Məhkəmə qarşısında şəxsən dayanmaq hüququ qazanırlar. Qeyd edilən prosedur qeydalarla əlaqədar Məhkəmə 1994-1998-ci illər ərzində iki reqlamentlə fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdur. A reqlamenti 9 saylı Protokolu ratifikasiya etməyən dövlətə qarşı qaldırılan fərdi şikayətlərə tətbiq edilmiş, B reqlamenti isə artıq 9 saylı Protokolu ratifikasiya etmiş dövlətlərə münasibətdə işlənmişdir¹.

Artıq 90-cı illərin əvvəllərində məlum oldu ki, hətta 9 saylı Protokolla müdafiə mexanizminə edilən dəyişiklik günün tələbləri səviyyəsinə cavab vermir və onun ciddi şəkildə təkmilləşdirilməsinə zərurət vardır. Hələ 1992-ci ildə Avropa Şurasının Parlament Assambleyası Konvensiyanın nəzarət mexanizmində kordinal dəyişikliklərin zəruriliyini vurqulayan tövsiyə qəbul edir. Bu haqda qərar isə 1993-cü ildə Avropa Şurası çərçivəsində ilk dəfə yüksək səviyyədə keçirilən dövlət və hökumət başçılarının Vyana görüşündə qəbul edilir.

14 may 1994-cü ildə "Konvensiyaya uyğun olaraq yaradılan nəzarət mexanizminin yenidən təşkili haqqında" 11 saylı Protokol imzalanır. Adından göründüyü kimi, 11 saylı Protokol Konvensiyanın nəzarət mexanizmi olan Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin fəaliyyətilə əlaqədar ciddi islahatların həyata keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Protokolun qüvvəyə minməsi üçün dörd ildən artıq vaxt tələb olunmuş və ən nəhayət, 01 noyabr 1998-ci ildən tətbiq olunmağa başlanmışdır. Həmin tarixdən etibarən Məhkəmə yeni qəbul edilmiş Reqlament əsasında fəaliyyət göstərir.

11 saylı Protokol nəinki Məhkəmənin, hətta, Avropa Şurasının tarixində mühüm hadisə kimi dəyərləndirilir². Həmin Protokola əsasən, Konvensiyanın mətni ciddi dəyişikliyə uğramış, orada Komissiyanın fəaliyyətini tənzimləyən üçüncü bölmə qüvvədən düşmüş, ikinci və dördüncü bölmələrə əhəmiyyətli dəyişikliklər edilmişdir. Potokolda qəbul edilən əlavə ilə Konvensiyanın və ona əlavə edilən insan hüquqlarının dairəsinin genişləndirilməsilə əlaqədar olan 1, 4, 6 və 7 saylı Protokolların maddələrinin konkret adları formulə edilir.

Aparılan islahatlar nəticəsində Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının fəaliyyətinə xitam verilir və Məhkəmə vahid nəzarət mexanizminə çevrilir. İndiyə qədər Konvensiyanın nəzarət mexanizmində demək olar ki, Məhkəmə ilə bərabər funksiyalara malik olan Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin bu istiqamətdə bütün səlahiyyətləri ləğv edilir. Nəticədə Məhkəmə daimi əsaslarla fəaliyyət göstərən bir orqana çevrilir.

Konvensiyanın müdafiə mexanizmində aparılan keyfiyyət dəyişikliyi ilə əlaqədar Məhkəmənin özünün strukturunda və prosedur qaydalarında da köklü dəyişikliklər baş verir.

Bu gün Məhkəmənin yurisdiksiyası Avropa Şurasının üzvü olan 43 dövlətə şamil edilir. Coğrafi baxımdan həmin ərazi tək Avropanı deyil, həm də Rusiya və Türkiyə dövlətlərinin hesabına Asiya qitəsinin də xeyli hissəsini əhatə edir. 800 milyonluq əhalinin yaşadığı bu məkanda hər bir kəsin Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququ vardır. Məhkəmənin daimi artan nüfuzu, onun Avropa məkanında oynadığı rol və digər amillər bir daha təsdiq edir ki, 11 saylı Protokolla aparılan islahatlar belə mütləq deyildir və Konvensiyanın nəzarət mexanizminin dövrün tələbləri baxımından gələcəkdə təkmilləşməsi istisna olunmur.

3.2. Məhkəmənin tərkibi və quruluşu

Konvensiyanın hazırda qüvvədə olan redaksiyasının 19-cu maddəsində deyilir ki, "razılığa gələn Yüksək Tərəflər Konvensiya və onun Protokolları ilə öz üzərinə götürdükləri öhdəliklərə riayət etmək məqsədilə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi... təsis edirlər. Məhkəmə daimi əsaslarla fəaliyyət göstərir". Tərkib etibarı ilə Məhkəmə hakimlərdən ibarətdir. Konvensiyanın 20-ci maddəsinə görə, hakimlərin sayı razılığa gələn Yüksək Tərəflərin sayına bərabərdir. Əgər nəzərə alsaq ki, Konvensiyaya qoşulmaq hazırda Avropa Şurasına üzv olmağın həlledici şərtlərindən biridir, onda deyə bilərik ki, hakimlərin sayı Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin sayına bərabərdir. Yeri gəlmişkən, Konvensiyanın 11 sayılı Protokola qədərki redaksiyasında hakimlərin sayının Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin sayına bərabər olması birbaşa göstərilirdi (m. 39).

Məhkəmə dövlətüstü qurum kimi xarakterizə edilir³. Bununla əlaqədar olaraq Konvensiya Məhkəmədə hakimlik statusu ilə bağlı ciddi tələblər irəli sürür. Konvensiyanın 21-ci maddəsinin birinci hissəsində deyilir:

"Hakimlər yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalı və yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməli və ya tanınmış nüfuzlu hüquqşünaslar olmalıdırlar".

Maddənin mətninin təhlili belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, keçmişdəki statusundan asılı olaraq Məhkəmədə hakimlik üçün hüquqşünasa iki tələb qoyulur. Birincisi, belə hüquqşünas hər bir halda yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmalıdır; ikinci tələb isə onun fəaliyyət göstərdiyi sfera ilə bağlıdır. Əgər o, milli məhkəmələrdə və ya digər hüquq-mühafizə orqanlarında çalışıbsa, yüksək məhkəmə vəzifələrinə təyin olunarkən qoyulan tələblərə cavab verməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 126-cı maddəsinə əsasən belə tələblərə aşağıdakılar aid edilir: "Yaşı 30-dan aşağı olmayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali hüquq təhsilli və hüquqşünas ixtisası üzrə 5 ildən artıq işləyən Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları hakim ola bilərlər".

Seçkilərdə iştirak etmək hüququ ilə bağlı da Konstitusiyanın 56-cı maddəsində xüsusi norma nəzərdə tutulub. Orada deyilir ki, "Məhkəmənin qərarı ilə fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq olunmuş şəxslərin seçkilərdə... iştirak etmək hüququ yoxdur". Bundan əlavə, "hərbi qulluqçuların, ...dövlət məmurlarının, din xadimlərinin, məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin... seçkilərdə iştirak etmək hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər".

Konstitusiyanın 126-cı maddəsində nəzərdə tutulan digər tələblər isə (yaş, təhsil, ixtisası üzrə işləmək və s.) öz-özlüyündə aydın məsələlərdir.

Keçmiş fəaliyyəti pedaqoji və elmi işlə əlaqədar olan hüquqşünaslara isə ikinci tələb kimi "tanınmış və nüfuzlu" olması göstərilir.

Qeyd edilən mənəvi və peşəkarlıq şərtlərilə yanaşı, hakimliyə namizədlər bir sıra digər tələblərə də cavab verməlidirlər:

1) Onlar Avropa Şurasının, o cümlədən, Məhkəmənin rəsmi dilləri hesab edilən ingilis və fransız dillərindən birini sərbəst bilməlidirlər.

2) Onlar hakim seçildikləri dövr ərzində 70 yaş həddini aşmamalıdırlar.

Məhkəməyə hakimlər Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında seçilir. Konvensiyanın 22-ci maddəsinə görə: "Hər bir razılığa gələn Yüksək Tərəf üzrə hakim, razılığa gələn Yüksək Tərəfin təqdim etdiyi üç namizəd siyahısından, Parlament Assambleyasının səs çoxluğu ilə seçilir".

Parlament Assambleyasında formalaşan təcrübəyə görə, sessiyada iştirak edən deputatların nisbi səs çoxluğunu deyil, yalnız mütləq səs çoxluğunu (50%+1) qazanan namizəd hakim seçilmiş hesab olunur.

Məhkəmədə hakimlik səlahiyyəti müddəti altı ildir. Onlar yeni müddətə seçilə bilərlər. Yeni seçilmiş Hakimin Məhkəmənin Plenar İclası (Məhkəmənin tam tərkibdə iclası) qarşısında təntənəli surətdə andiçmə mərasimi keçirilir. Hakimin səlahiyyət müddəti onun seçildiyi tarixdən sayılır. Lakin səlahiyyət müddəti bitməmiş hakimi əvəz etmək üçün hakim seçilirsə, onda o, bu vəzifəni öz sələfinin səlahiyyət müddətinin qalan hissəsi qədər tutur. Bəzi hallarda 6 illik müddət bir qədər uzun çəkir. Hakim onun yerini tutacaq varisin andiçmə mərasiminə qədər səlahiyyətlərini davam etdirir və hətta, o bundan sonra da icraatında olan işlərə yekun vurmaq üçün işə çıxma bilər.

Hakimlərin səlahiyyət müddətinə onlar istefaya getdikdə və ya vəzifələrindən azad edildikdə vaxtından əvvəl xitam verilə bilər. Məhkəmənin hazırda qüvvədə olan Reqlamentinin 7-ci maddəsinə görə Məhkəmənin Plenar İclası üçdə iki səs çoxluğu ilə konkret hakim barəsində onun artıq hakimlik üçün nəzərdə tutulan tələblərə cavab vermədiyi haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu zaman belə hakimin mövqeyi qabaqcadan dinlənilməlidir. Eyni zamanda, nəzərdə tutulub ki, vəzifədən azad etmə proseduru hər bir hakim tərəfindən başlanıla bilər. Hakimin vəzifədən vaxtından əvvəl azad olunması proseduru Konvensiyanın 21-ci maddəsinin 3-cü hissəsində nəzərdə tutulan tələblərdən irəli gəlir. Orada deyilir ki: "Vəzifədə olduqları bütün müddət ərzində hakimlər onların müstəqilliyi, qərəzsizliyi və ya tam iş gününün xarakterindən irəli gələn tələblərlə bir araya sığmayan heç bir fəaliyyətlə məşğul olmamalıdırlar".

Hakimin istefasına gəldikdə isə, bu, hakim tərəfindən Məhkəmənin Sədrinə ərizə yazılmaqla könüllü edilir.

Hakimlər Məhkəmənin işində təmsil edildikləri dövlətin adından deyil, şəxsi simada iştirak edirlər. Onlar hakim işlədiyi müddət ərzində təmsil olunduqları dövlət tərəfindən geri çağırıla bilməzlər.

Struktur baxımından Məhkəmə Plenar İclasdan (bəzən bunu Azərbaycan dilinə "Plenum" kimi tərcümə edirlər), Seksiyalardan, Böyük Palatadan ("palata" sözü də bəzi hallarda "kamera" kimi tərcümə edilir), Palatalardan, Komitələrdən və Dəftərxanadan ibarətdir.

PLENAR İCLAS Məhkəmə hakimlərinin tam tərkibdə ümumi iclasıdır. Məhkəmənin fəaliyyətdə olan hakimlərinin ən azı üçdə ikisi iştirak etdikdə Plenar İclas səlahiyyətli hesab edilir. Plenar İclas yalnız Məhkəmənin mühüm fəaliyyəti ilə əlaqədar təşkilati məsələləri həll edir. O, hər hansı bir işlə bağlı Məhkəmə funksiyasını həyata keçirə bilməz. Bir qayda olaraq Məhkəmə Sədri tərəfindən ildə ən azı bir dəfə olmaqla çağırılır. Lakin, hakimlərin üçdə birinin təşəbbüsü ilə də Plenar İclas çağırıla bilər.

Plenar İclaslar aşağıdakı təşkilati məsələləri həll edir;

- 1) Məhkəmənin Sədrini, onun müavinlərini, habelə Seksiya və Palataların sədrilərini seçir;
- 2) Seksiya və Palatalar yaradır;
- 3) Məhkəmənin Reqlamentini (iş qaydası) təsdiq edir;

- 4) Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kifayət qədər əsaslar olduqda hakimləri qeri çağırır;
- 5) Məhkəmə aparatının (Dəftərxana) rəhbərini (Qrefye və ya qeydiyyatçı) və onun müavinlərini seçir;
- 6) Sədr və ya hakimlər tərəfindən Plenar İclasda baxılması üçün təklif edilən digər məsələləri həll edir.

SEKSIYA Konvensiyanın 26-cı maddəsinin "b" bəndinə əsasən Plenar İclasda yaradılır. Düzdür, Konvensiya "Seksiya" anlayışını tanımır, lakin Məhkəmənin Reqlamenti Seksiyaya palatanın bir forması kimi anlayış verir. Bu mənada Reqlamentlə Konvensiya arasında müəyyən uyğunsuzluq axtarmaq məntiqə uyğun deyil. Qeyd edilən normada da göstərilir ki, Plenar İclas Palatalar təsis edir. Palataları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə də Reqlamentdə "Seksiya" anlayışından istifadə edilmişdir.

Reqlamentin 25-ci maddəsinə görə, Məhkəmə ən azı dörd seksiyadan ibarət olmalıdır. Hər bir hakim seksiyalardan birinin üzvü olmalıdır. Seksiyalar hakimlərin coğrafi ərazi və cinsi mənsubiyyəti, o cümlədən, iştirakçı dövlətlərin hüquq sistemlərinin müxtəlifliyi meyarları nəzərə alınmaqla təşkil edilir. Seksiya tam tərkibdə heç bir funksional səlahiyyət həyata keçirmir. Onun tərkibindən konkret işlərə baxmaq üçün Palatalar yaradılır.

BÖYÜK PALATA 17 hakimdən və üç ehtiyat hakimdən ibarətdir. Bu qurum Məhkəmənin tərkibində işlərə baxılmasının yüksək instansiyası hesab edilir. Böyük Palatanın tərkibinə Məhkəmənin Sədri, Sədrin müavinləri və seksiyaların sədrləri ex-officio olaraq daxil edilir. Konvensiyanın 43-cü maddəsinə müvafiq olaraq işin Böyük Palataya verildiyi hallarda onun iclasında işə ilkin baxan Palatanın sədri və işdə tərəf olan müvafiq dövlətin hakimi istisna olmaqla, həmin Palatanın hakimlərindən heç biri iştirak etməməlidir.

Böyük Palata konkret hallardan asılı olaraq mühüm əhəmiyyətli və mürəkkəb işlərə baxır. Məhkəmənin ilkin instansiyası hesab edilən Adi Palata əgər müəyyən etsə ki, onun icraatında olan iş Konvensiyanın və ya onun Protokollarının şərhinə dair ciddi məsələlərə toxunur, yaxud məsələnin həlli Məhkəmənin əvvəllər çıxardığı qərara zidd ola bilər, onda o, tərəflərdən heç biri buna etiraz etmədikdə, öz qərarını çıxarana qədər istənilən vaxt Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiyadan imtina edə bilər. Bu zaman Böyük Palatanın xeyrinə yurisdiksiya güzəşti haqqında qərarın əsaslandırılması tələb olunmur.

Bundan başqa, Konvensiyanın 43-cü maddəsinə görə: "Palata qərar çıxdıqdan sonrakı üç ay ərzində, iş üzrə istənilən tərəf müstəsna hallarda işin Böyük Palataya verilməsini tələb edə bilər". Belə halda Böyük Palata Məhkəmənin ikinci instansiyası kimi çıxış edir. Reqlamentin 73-cü maddəsində Konvensiyanın qeyd edilən normasının ardı olaraq göstərilir ki, bu zaman tərəflər Böyük Palata tərəfindən işin baxılmasına əsas ola biləcək Konvensiyanın və ona əlavə edilən Protokolların təfsiri və ya tətbiqinə toxunan, və ya mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər ümumi xarakterli ciddi məsələni göstərməlidirlər. Tərəflərin belə müraciətlərinin tələb olunan meyarlara cavab verilməsini yoxlamaqdan ötrü Böyük Palatanın nəzdində beş hakimdən ibarət KOMİTƏ fəaliyyət göstərir. Komitənin tərkibinə Məhkəmənin Sədri və işə baxan Palatanın daxil olduğu seksiya istisna olmaqla seksiyaların sədrləri və ya onların müavinləri daxildir. Onlardan başqa bura növbə ilə Palatada işin baxılmasında iştirak etməyən bir əlavə hakim də daxil edilir. Mübahisədə

tərəf olan dövlətdən seçilən və ya onun vətəndaşı olan hakim göstərilən Komitənin üzvü ola bilməz.

PALATALAR Məhkəmənin konkret işə baxan və mahiyyəti üzrə qərar çıxaran strukturudur. Palatalar hər biri yeddi hakimdən ibarət olaraq seksiyalarda təşkil edilir. Hər bir iş üzrə Palatanın tərkibinə Seksiyanın sədri və həmin işdə tərəf olan dövlətdən seçilən hakim daxil edilir. Əgər iş üzrə tərəf olan dövlətdən seçilən hakim həmin Seksiyanın üzvü deyilsə, onda o, ex-officio olaraq başqa Seksiyadan dəvət edilir. Əgər həmin hakim işdə iştirak edə bilməzsə və ya bundan imtina edərsə, onda Reqlamentin 29-cu maddəsinə müvafiq olaraq tərəf olan dövlətə bir hal üçün ("ad hoc" hakim) ya Məhkəmə hakimlərinin içərisindən, ya da hakim olmaqla bağlı irəli sürülən tələblərə cavab verən hər hansı bir şəxsi təyin etmək təklif olunur. Müvafiq dövlət belə təklifə 30 gün ərzində cavab verməkdən imtina edərsə, onda onun hakim təyin etmək hüququ itirilmiş hesab edilir.

Palatanın digər üzvləri Seksiyanın Sədri tərəfindən müvafiq Seksiyanın üzvləri arasından növbəlilik qaydasında seçilir. Seksiyanın digər üzvləri Palatanın iclasında ehtiyat hakim qismində iştirak edirlər.

Palatada işlərə növbə ilə baxılır. İşlərin baxılma ardıcılığını müəyyən etmək Palatanın müstəsna səlahiyyətinə daxildir.

KOMİTƏLƏR hər biri üç hakimdən ibarət olmaqla Konvensiyanın 21-ci maddəsinin birinci bəndinə əsasən yaradılır. Komitələrin sayı seksiyaların Sədrilərlə məsləhətləşdikdən sonra Məhkəmənin Sədri tərəfindən müəyyən edilir.

Komitənin əsas və yeganə vəzifəsi şikayətin qəbul olunma məsələsini həll etməkdir. Komitə şikayətə mahiyyəti üzrə baxmır. O, sadəcə şikayətin qəbul edilməsi üçün onun Konvensiya ilə müəyyən edilən meyarlara cavab verib - vermədiyini yoxlayır. Şikayətin qəbul edilməz olması haqqında qərarı Komitə yekdilliklə qəbul etməlidir. Hətta, bir hakimin şübhəsi belə şikayətçinin xeyrinə həll olunur. Belə halda şikayət onun qəbul olunması məsələsinin həlli üçün Palataya ötürülür.

DƏFTƏRXANANIN təşkili və vəzifələri Məhkəmənin Reqlamenti ilə müəyyən edilir. Dəftərxana seksiyaların dəftərxanalarını özündə birləşdirir. Dəftərxanaya Qrefye (katib) (ingilis dili variantında "Reqistrar") rəhbərlik edir. O, Plenar İclasda seçilir. Qrefye yüksək əxlaqi keyfiyyətlərlə yanaşı, müəyyən peşəkar tələblərə də (hüquqi, inzibati, linqvistik bilik və təcrübə və s.) cavab verməlidir.

3.3. Məhkəmənin yurisdiksiyası

Bu bölməyə başlıq kimi Konvensiyanın 32-ci maddəsinin adını seçməyimiz heç də təsadüfi deyildir. Əslində Məhkəmənin tərkibi, quruluşu, fəaliyyət mexanizmi və digər bu kimi məsələlər onun yurisdiksiyasına aid edilənlərin səmərəli həlli üçün düşünülmüşdür.

Məhkəmə mütləq səlahiyyətə malik deyildir. Onun səlahiyyət çərçivəsi Konvensiyanın 32-ci maddəsində göstərilənlərlə məhdudlaşır. Orada deyilir ki, "Məhkəmənin yurisdiksiyası Konvensiyanın 33, 34, 47-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Konvensiyanın və onun

Protokollarının şərhı və tətbiqinə dair göstərilən bütün məsələlərə şamil edilir". Bu normada Məhkəmənin iki növ səlahiyyətindən söhbət gedir;

1. Konvensiyanın və onun Protokollarının təfsiri ;
2. Konvensiyanın və onun Protokollarının tətbiqi.

3.3.1. Məsləhətçi rəylər

Konvensiyanın mətnində ilk qeyd etdiyimiz səlahiyyət "məsləhətçi rəylər" vermək səlahiyyəti adlanır və bu prosedur Konvensiyanın 47, 48 və 49-cu maddələrilə tənzimlənir. Əvvəla, Məhkəmə məsləhətçi rəyi yalnız AŞ Nazirlər Komitəsinin müraciətinə əsasən verə bilər. AŞ-ın üzvü olan dövlətlərin və AŞ-ın digər orqanlarının Məhkəməyə belə rəy almaqdan ötrü müraciət etmək hüququ Konvensiya ilə nəzərdə tutulmamışdır.

Məhkəmənin məsləhətçi rəy verməsi üçün Nazirlər Komitəsinin müraciəti isə Komitənin iştirak etmək hüququ olan nümayəndələrinin səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

İkincisi, Məhkəmənin məsləhətçi rəyinin predmetinin yalnız Konvensiyanın və onun Protokollarının müddəalarının şərhinə dair hüquqi məsələlər təşkil etməlidir. Məhkəmənin AŞ-ın hər hansı digər hüquqi aktına təfsir vermək səlahiyyəti yoxdur.

Üçüncüsü, belə rəylər Konvensiyada və onun Protokollarında nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların məzmun və həcmində dair hər hansı məsələyə, yaxud Məhkəmənin və ya Nazirlər Komitəsinin Konvensiyaya müvafiq olaraq hər hansı müraciətə baxarkən toxunmalı olduğu digər məsələlərə aid olmamalıdır.

Dördüncüsü, məsləhətçi rəy vermək haqqında Nazirlər Komitəsi tərəfindən edilən müraciətin Məhkəmənin səlahiyyətinə aid olub-olmamasını Məhkəmə özü həll edir.

Məsləhətçi rəylər vermək səlahiyyətini ədəbiyyatda "istifadə olunmamış" səlahiyyət adlandırırlar⁴. Məsələ burasındadır ki, Konvensiyaya 1963-cü il tarixli 2 sayılı əlavə Protokolla müəyyən edilən və 11 sayılı Protokolla Konvensiyanın mətninə daxil edilən məsləhətçi rəylər vermək səlahiyyətini nəzərdə tutan normalar indiyə qədər Məhkəmənin fəaliyyətində tətbiq edilməmişdir.

3.3.2. Dövlətlərarası işlər

Konvensiyanın və onun Protokollarının tətbiqi ilə bağlı Məhkəmənin səlahiyyəti isə onun fəaliyyətinin mahiyyətini üzə çıxarır. Məhkəmə Konvensiyada və onun Protokollarında nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların pozulması ilə əlaqədar konkret işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Konvensiya həmin işləri Məhkəməyə müraciət edən subyektin statusuna görə iki qrupa bölür;

1. Dövlətlərarası işlər;

2. Fərdi şikayətlər.

Hər iki kateqoriyaya aid olan işlərin predmetini eyni məsələlər təşkil etsə də, onları bir-birindən fərqləndirən ciddi məqamlar vardır. Konvensiyanın "Dövlətlərarası işlər" adlandırılan 33-cü maddəsinə görə "Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəf digər Razılığa gələn Yüksək Tərəfin Konvensiya və onun Protokollarının müddəalarını istənilən şəkildə pozması ehtimalı ilə bağlı Məhkəməyə müraciət edə bilər".

Müasir beynəlxalq hüququn əsas normalarından biri kimi qiymətləndirilən suveren bərabərlik prinsipinə görə hər bir dövlət suverenliyə malikdir və dövlət suverenliyi digər dövlətlərin suverenliyinə və maraqlarına hörmət etməklə beynəlxalq hüquq çərçivəsində həyata keçirilir. Beynəlxalq hüququn subyekti olaraq bir dövlət digər dövlətə qarşı öz hakimiyyətini həyata keçirə bilməz (par in parem non habet imperium - bərabərin bərabər üzərində hakimiyyəti yoxdur). Dövlətin hərəkətləri onun qanunları və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilir⁵. Dövlət immuniteti adlandırılan bu məsələ həm də dövlətin onun razılığı olmadan digər məhkəmələrə verilməsini inkar edir⁶.

Nəzərə alınmalıdır ki, Avropa Məhkəməsinə dövlətin məhkəməyə çəkilməsi məhz yuxarıda qeyd edilənlərin çərçivəsində baş verir. Belə ki, AŞ-a üzv olan dövlət Konvensiya və ona aid olan Protokolları ratifikasiya etməklə, artıq konkret bir iş üzrə deyil, hətta Konvensiyada və onun Protokollarında nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların gələcəkdə baş verə biləcək hər hansı pozuntusuna görə Məhkəmə qarşısında dayanmağa razılıq verir. Belə olan halda dövlətin Məhkəməyə çəkilməsi onun suverenliyinin məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilə bilməz.

Məhkəmənin "dövlətlərarası iş" kimi baxdığı mübahisə aşağıdakı şərtlərə cavab verməlidir: Birincisi, mübahisə üzrə çıxış edən tərəflər AŞ-ın üzvü olan və Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlər olmalıdır.

İkincisi, mübahisənin predmetini yalnız Konvensiya və ona aid olan Protokollarda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların pozulması təşkil etməlidir.

Üçüncüsü, bu zaman yuxarıda qeyd edilən hüquq pozuntusuna vətəndaşlıqdan asılı olaraq kimin məruz qalması əhəmiyyət kəsb etmir.

Məhkəmənin fəaliyyətində bu kateqoriyadan olan işlərə nadir hallarda rast gəlinir. İndiyə qədər baxılan işləri barmaqla saymaq olar. Qaldırılan belə işlərin əksər hissəsi isə 1999-cu ilə qədər fəaliyyət göstərən Komissiyanın icraatında bu və ya digər formada başa çatmış Məhkəmənin icraatına gəlib çıxmamışdır.

Bu kateqoriyadan olan işlərin Məhkəmə icraatında nadir hallarda olmasına baxmayaraq, həmin işlər Məhkəmənin tarixində müəyyən iz buraxmışdır. Məhkəmə 1978-ci ildə İrlandiya Böyük Britaniyaya qarşı işə baxmış və Böyük Britaniyanın konkret faktlarla bağlı Konvensiya ilə öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmədiyini qənaətinə gəlmişdir.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Respublikası Ermənistan Respublikasınının AŞ-na üzv olduğunu, Konvensiyanı və ona aid Protokolları ratifikasiya etməsini nəzərə alaraq, onun hərəkətlərindən - respublika əhalisinin bir milyona yaxın hissəsini qaçqın saldığına, ərazisinin 20 faizini işğal etdiyinə görə Avropa Məhkəməsinə müraciət edə bilər. Əlbəttə, məsələnin belə qoyuluşu

Konvensiyanın zaman baxımından hüquqi qüvvəsi əsas gətirməklə bəzi müşahidəçi və ekspertlərdə etiraz doğura bilər. Lakin bircə faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycanda Avropa məkanında bu gün üçün analoqu olmayan qaçqın düşərgələri mövcuddur və bu halın əsas səbəbkarı Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərdən biridir.

3.3.3 Fərdi şikayətlər

Avropa Məhkəməsinin icraatında olan işlərin mütləq əksəriyyəti fərdi şikayətlərlə bağlıdır. Fərdi şikayət hüququ Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətin ərazisində yaşayan hər bir şəxsin subyektiv hüququdur. Həmin hüququn aid olduğu Konvensiyanın 34-cü maddəsində işlədilən "fərd" anlayışını geniş mənada başa düşmək lazımdır. Burada söhbət yalnız fərdlərdən (konkret insanlardan) deyil, həm də digər şəxslərdən gedir. Konvensiyanın 34-cü maddəsində deyilir: "Məhkəmə istənilən hüquqi şəxslərdən, qeyri-hökumət təşkilatlarından və ayrı-ayrı şəxslər qrupundan, razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin onun bu Konvensiya və ya onun Protokolları ilə tanınmış hüquqlarını pozmasının qurbanı olduğunu iddia edən şikayətləri qəbul edə bilər".

Göründüyü kimi, Konvensiya ilə fərdi şikayət hüququna malik subyektlərin geniş dairəsi müəyyən edilmişdir. Bura aşağıdakılar aiddir;

1. istənilən fiziki şəxs;
2. qeyri-hökumət təşkilatları;
3. ayrı-ayrı şəxslər qrupu.

Məhkəmə təcrübəsində bu anlayışlara genişləndirici təfsir verilmişdir.

Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti ilə bağlı olan məsələlər (məsələn, yetkinlik yaşına çatıb-çatmaması, ruhi xəstə olması, məhkumluğu) və onun hüquqi statusu ilə bağlı digər məsələlər (məsələn, vətəndaşlığı, hərbi olması, təhsili və s.) onun fərdi şikayət hüququnu məhdudlaşdırma bilməz.

"Qeyri-hökumət təşkilatları" anlayışına da Məhkəmə təcrübəsində özünəməxsus yanaşma mövcuddur. Bura hər hansı içtimai təşkilat, siyasi partiyalar və xüsusi hüquq nəzər - nöqtəsindən hər hansı hüquqi şəxs aid edilir. Məhkəməyə ayrı-ayrı vaxtlarda həmkarlar ittifaqları, kütləvi informasiya vasitələri, siyasi partiyalar, dini qurumlar və hətta, kommuniya qurumları fərdi şikayət formasında müraciət edə bilərlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə müraciət zamanı qeyri-hökumət təşkilatları öz üzvlərinin subyektiv hüquqlarını deyil, özlərini və öz hüquqlarını müdafiə etməlidirlər.

"Ayrı-ayrı şəxslər qrupu" anlayışı altında isə, fikrimizcə, həm fiziki şəxslərin, həm də qeyri-hökumət təşkilatlarının qrupu başa düşülə bilər. Lakin onların hər biri bu zaman Konvensiya və ona aid olan Protokollarda nəzərdə tutulan hüquqların pozulmasının qurbanı olduğunu əsaslandırmaqlıdırlar.

Konvensiyanın 34-cü maddəsinə görə yalnız özlərini "qurban" hesab edənlər fərdi şikayət hüququna malikdirlər. Məhkəmə təcrübəsində "qurban" anlayışının geniş təfsiri nəticəsində, ona bərabər tutulan "potensial qurban" və "yanakı qurban" anlayışlarından da istifadə edilir.

"Potensial qurban" məsələsi, bir qayda olaraq, qüvvədə olan qanunvericiliyin Avropa standartlarına uyğun gəlməsilə əlaqədar edilən fərdi şikayətlər zamanı meydana gəlir. Məsələn, Klass və başqaları AFR-ə qarşı (1978-ci il) işdə ərizəçilər göstərirdilər ki, AFR-də 10 il əvvəl qəbul edilən yazışmanın və telefon danışıqlarının gizliliyini məhdudlaşdıran qanun bu istiqamətdə geniş imkanlar nəzərdə tutur və müvafiq Avropa standartlarına uyğun deyildir. AFR hökuməti ərizəçilərin Konvensiya baxımından birbaşa qurban olmadığını, göstərilən qanunun onların hüquq və mənafelərinə faktiki ziyan vurmadığını əsas gətirərək fərdi şikayətə baxmamağı Məhkəmədən təkid etmişdir. Lakin Məhkəmə sözü gedən tədbirlərin gizli olması və bunun qanunvericilikdə nəzərdə tutulması ilə əlaqədar şəxsin müəyyən şəraitdə qurban ola biləcəyini təsdiqləmişdir⁷.

Məhkəmə təcrübəsində "potensial qurban"la müqayisədə "yanakı qurbana" daha çox rast gəlinir. "Yanakı qurban" qismində bir qayda olaraq, şəxsin ölümü ilə əlaqədar onun yaxın qohumları çıxış edir. Əgər şəxs Konvensiyanın 2-ci maddəsində nəzərdə tutulan yaşamaq hüququndan məhrum edilibsə, bu zaman onun qohumlarının təşəbbüsü ilə iş məhkəmə baxışının predmeti ola bilər. Və yaxud Məhkəməyə fərdi şikayətlə müraciət edən şəxs vəfat etdikdə, fərdi şikayətçi qismində işi onun qohumları davam etdirə bilər. Məsələn, Dolban Ruminiyaya qarşı (1999-cu il) işin Məhkəmə baxışına az qalmış ərizəçi vəfat etmişdir. Onun dul qalmış həyat yoldaşı işi davam etdirmiş və Məhkəmə onun üçün "qurban" statusunu tanımışdır.

Ümumiyyətlə, ərizəçinin Konvensiyanın 34-cü maddəsinin tələbləri baxımından "qurban" olması məsələsi fərdi şikayətin Məhkəmə tərəfindən qəbul edilməsinin əsas şərtlərindən biri hesab edilir və Məhkəmə təcrübəsində bu "ratione personae" adlanır. Bu qəbildən olan "ratione materiae" (fərdi şikayət yalnız Konvensiya ilə qorunan hüquqların pozulması haqqında olmalıdır) şərti haqqında biz artıq məlumat vermişik (bax: 2-ci fəsil, 1-ci paragraf).

Yeri gəlmişkən, bu sıradan olan digər şərtləri də fərdi şikayət edilən zaman nəzərə almaq lazımdır. Konvensiyanın məkan baxımından qüvvəsinə görə, Məhkəmə təcrübəsində "ratione loci" anlayışı işlədilir. Konvensiya yalnız onu ratifikasiya edən dövlətin ərazisində qüvvədədir və Konvensiyanın konkret normasının iddia edilən pozuntusu məhz belə dövlətin yurisdiksiyası daxilində baş verməlidir. Bura Konvensiyanın 56-cı maddəsinə müvafiq olaraq beynəlxalq əlaqələrə görə dövlətin cavabdehlik daşdığı bütün ərazilər daxil ola bilər.

Konvensiyanın zamana görə qüvvəsini isə "ratione temporis" anlayışı ilə ifadə edirlər. Konvensiya ratifikasiya edilənə qədər baş verən hüquq pozuntusu ilə əlaqədar dövlətə qarşı yönələn şikayətlər bu şərtə görə qəbul olunmamış elan edilir. Əgər istinad edilən hüquq pozuntusu Konvensiyanın konkret dövlətə münasibətdə qüvvəyə minməsindən əvvəl baş veribsə və ondan sonra da davam edibsə, belə halda yalnız sonrakı hadisələr fərdi şikayətin predmeti ola bilər. Bu zaman Məhkəmə Konvensiyanın qüvvəyə minməsindən əvvəl baş verən faktları nəzərə ala bilər.

Qeyd olunanlar Konvensiyanın müddəalarından irəli gəlir və fərdi şikayət həmin tələblərə cavab verməlidir. Fərdi şikayətlərin Konvensiyanın müddəalarına zidd olmaması onun məhkəmə tərəfindən icraata qəbul edilməsinin şərtlərindən yalnız biridir. Həmin şərtlərin tam siyahısı isə Konvensiyanın 35-ci maddəsində sadalanmışdır.

Beləliklə, fərdi şikayət aşağıdakı meyarlara cavab verməlidir;

1. Fərdi şikayətin bütün daxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsindən sonra verilməsi;
2. Fərdi şikayətin dövlətdaxili hakimiyyət orqanlarının müvafiq hüquq pozuntusu ilə bağlı sonuncu qərarının çıxarıldığı tarixdən 6 ay müddətində verilməsi;
3. Fərdi şikayətin anonim olmaması;
4. Fərdi şikayətin mahiyyətə məhkəmənin artıq baxdığı məsələ ilə eyni olmaması;
5. Fərdi şikayətin digər beynəlxalq instansiyada baxılmaması;
6. Fərdi şikayətin (Yuxarıda qeyd edildiyi kimi) Konvensiya və onun Protokollarının müddəalarına zidd olmaması;
7. Şikayətin aydın əsaslandırılması;
8. Şikayət vermək hüququndan sui-istifadə edilməməsi.

İndi isə bu şərtlərin hər biri üzərində qısa dayanaq.

Dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməsi Məhkəməyə müraciət etmənin vacib şərtlərindən biridir. Belə bir şərtin nəzərdə tutulması hər şeydən əvvəl müasir beynəlxalq hüquqda mövcud olan ənənələrdən irəli gəlir. Demək olar ki, insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı bütün beynəlxalq mexanizmlərə münasibətdə həmin şərt nəzərdə tutulmuşdur. Bu, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə beynəlxalq mexanizmlərin, o cümlədən, Məhkəmənin subsidiar olmasına dəlalət edir. Ümumiyyətlə, insan hüquqlarını müdafiə etmək, qorumaq hər bir dövlətin mühüm məqsədlərindən biridir. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası da bunu dövlətin ali məqsədi kimi qələmə verir. Konvensiya da dövlətləri könüllü olaraq insan hüquqlarını təmin etməyə çağırır. Bu mənada məhkəmənin subsidiar rol oynadığı qeyd edilir. "Subsidiarlıq" - ikinci dərəcəlilik kimi başa düşülməməlidir. Məhkəmə dövlət daxilində həllini tapa bilməyən hüquq və azadlıqların pozulması haqqında konkret işə baxmaq üçün əlavə (subsidiar) mexanizmdir.

Dövlətin hüquq müdafiə vasitələri milli qanunvericiliklə müəyyən edilir və onların geniş spektri (məhkəmə, inzibati, siyasi və s.) nəzərdə tutula bilər.

Daxili vasitələr praktiki olaraq səmərəli və müyəssər olmalıdır. Ərizəçi səmərəsiz, təminatı və perspektivi olmayan müdafiə vasitəsindən istifadə etməyə borclu deyil. Əgər dövlətdaxili müdafiə mexanizmində formalaşan inzibati təcrübə açıq-aydın Konvensiyanın müddəaları ilə bir araya sığmayan pozuntularla müşayiət olunursa, onda daxili hüquq müdafiə vasitələrindən istifadə etmədən Məhkəməyə müraciət etməyə yol verilir. Belə halda sübut etmə vəzifəsi ilkin olaraq cavabdeh dövlətin üzərinə düşür. Əgər dövlət kifayət qədər tutarlı arqumentlər gətirə bilsə, ərizəçiyə onları təkzib etmə imkanı verilir. Ərizəçi həmin vasitənin istifadə olunmamasının səbəbini və ya səmərəli vasitə olmadığını əsaslandırmalıdır.

Ərizəçini daxili vasitələrin tükənməsi şərtindən azad edən xüsusi şərait mövcud ola bilər. Məsələn, qanunsuz işğal, etnik təmizləmə, deportasiya və s. hallarda ərizəçinin öz hüquqlarının müdafiəsi üçün daxili vasitələrdən istifadə hüququnun praktiki olaraq qeyri-mümkün olması. Lakin, ərizəçinin Konvensiya haqqında hüquqi biliyinin olmaması, hüquqşünasın etinasız məsləhəti, ərizəçinin depressiya halında olması belə xüsusi şərait kimi qiymətləndirilə bilməz.

Konvensiyanı ratifikasiya edən dövlətlərin daxili hüquq müdafiə vasitələri bir-birini təkrarlamadığından Məhkəmə təcrübəsində konkret dövlətə münasibətdə onun daxili hüquq müdafiə vasitələrinin nə vaxt tükənməsi fərdən müəyyən edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə görə, təkcə Məhkəmə yolu ilə üç hüquq müdafiə (birinci instansiya; apellyasiya; kassasiya və əlavə kassasiya) pilləsi nəzərdə tutulub. Bundan başqa, hələ Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının Konstitusiya Məhkəməsinə şikayətlə bilavasitə müraciət etmək hüququnu nəzərdə tutulan respublika qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklərin edilməsi gözlənilir. Belə olan təqdirdə sual olunur: Respublikamıza münasibətdə dövlətdaxili hüquq müdafiə vasitələri nə vaxt tükənmiş hesab olunur? Bu suala yaxın gələcəkdə Məhkəmə Azərbaycan Respublikasına qarşı yönələn bu və ya digər fərdi şikayətə baxarkən özü aydınlıq gətirəcəkdir.

Fərdi şikayət formasında Məhkəməyə müraciət etmənin altı aylıq vaxt məhdudiyyəti bir sıra səbəblərlə əlaqələndirilir. Bura hüquqi müəyyənliyə yardım, işlərin ağılaşmış müddət ərzində baxılmasının təminatı, hökumət orqanlarının qeyri-müəyyənlikdən qorunması, yox ola biləcək dəlillərin müəssərliyinin artırılması və s. aid edilir.

Altı aylıq müddət daxili hüquq müdafiə vasitələri istifadə edilib tükənməsi zamanı hakimiyyət orqanları tərəfindən çıxarılmış son qərardan etibarən hesablanır. Bu zaman ərizəçinin belə qərardan nə vaxt xəbər tutması anı nəzərə alınır.

Ölkə qanunvericiliyi ilə daxili müdafiə vasitələri nəzərdə tutulmayan işlər üzrə isə şikayət edilən hadisənin baş verməsindən altı ay ərzində Məhkəməyə müraciət edilməlidir.

Məhkəmə anonim (imzalanmayan və ya düzgün imzalanmayan) ərizələri qəbul etmir. Müraciət ərizəçini tanıtmalıdır. Bununla yanaşı, ərizəçinin xahişilə onun adı məxvi saxlanıla bilər. Belə halda ərizəçinin adı Məhkəmə hesabatlarında onun adı və soyadının baş hərflərilə göstərilir.

Məhkəmə icraatında mahiyyət etibarını ilə eyni şikayətə ikinci dəfə baxılması yolverilməz hesab edilir. Lakin, ərizə daxili hüquq müdafiə vasitələrinin tükənməməsi əsasında qəbulolunmaz elan edilibsə, onda ərizəçi həmin vasitələrin tükənməsindən sonra yenidən Məhkəməyə öz ərizəsini təqdim edə bilər.

Şikayətin digər beynəlxalq instansiyada baxılması və ya həmin instansiyaların icraatında olması onun Məhkəmədə baxılmasına maneədir. Bu qayda Məhkəmə tərəfindən ciddi şəkildə tətbiq edilir. Məhkəmə Reqlamentinin 47-ci maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir ki, məhkəməyə təqdim edilən ərizədə şikayətin digər beynəlxalq instansiyaya təqdim edilib-edilməməsi haqqında mütləq qeyd olmalıdır. Əks təqdirdə, ərizə heç qeydiyyata alınmayacaqdır. Əgər belə müraciət etmə faktı icraatın sonrakı mərhələlərində müəyyən edilərsə, icraata dərhal xitam verilir. Deməli, vətəndaş BMT-nin İnsan Hüquqları Komitəsinə müraciət edibsə, analoji şikayətlə Məhkəməyə müraciət etmək hüququnu itirir.

Fərdi şikayət aydın əsaslandırılmalı, kifayət qədər sübutları özündə ehtiva etməlidir. Şikayətin predmeti Konvensiyanın müddəalarının pozulması ilə bağlı olmalıdır.

Şikayət ərizəsində xoşagəlməz və ya təhqiredici ifadələr işlədilməməlidir. Əks təqdirdə, belə hal ərizə vermək hüququndan sui-istifadə etmək kimi qiymətləndirilərək, ərizənin qəbul edilməməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, fərdi şikayətdən siyasi təbliğat vasitəsi və ya reklam məqsədi ilə istifadə etmək kimi hallar da yol verilməz hesab edilir.

Konvensiyanın 35-ci maddəsinə görə yalnız yuxarıda sadalanan meyarlara cavab verən fərdi şikayət Məhkəmə tərəfindən baxılmağa qəbul edilir.

Ümumiyyətlə, ərizənin Məhkəməyə təqdim edilməsindən sonra işin məhkəmədə gedişatını 2 mərhələyə bölmək olar:

1) ərizənin baxılmağa qəbul edilməsi.

2) işə mahiyyətcə baxılması.

Fərdi şikayətlə bağlı Məhkəməyə yazılan ilk məktub ərizəçini tanıtmalı və məktubda aşağıdakı məlumatlar mütləq öz əksini tapmalıdır:

a) Şikayətin qısa xülasəsi;

b) Konvensiya və ya protokollarla təmin edilən və pozulmuş hesab edilən hüquq və yaxud hüquqların göstərilməsi;

c) Ərizəçinin istifadə etdiyi daxili hüquq müdafiə vasitələri;

ç) Rəsmi dövlət orqanları tərəfindən həmin şikayətlə bağlı çıxarılan qərarların siyahısı.

Bu zaman qərarın çıxarıldığı dəqiq tarix, onun qısa məzmunu və onu qəbul edən instansiya göstərilməlidir. Məktuba göstərilən sənədlərin əslinin deyil, sürətlərinin əlavə edilməsi məsləhət görülür, çünki bu sənədlər geri qaytarılır.

Ərizə məhkəmənin Dəftərxanasında qeydiyyatla alınır və onun tələb olunan meyarlara cavab verib-verməməsinin yoxlanılması üçün Seksiyaların birinə ötürülür. Məhkəmə Reqlamentinin 49-cü maddəsinə görə, Seksiyanın Sədri ərizənin öyrənilməsi üçün məruzəçi- hakimi təyin edir. Məruzəçi - hakim Qrefye (Dəftərxana müdiri) vasitəsilə iş üzrə tərəflərə əlavə sənəd, məlumat və ya izahat təqdim etməsini təklif edə bilər. Bu zaman Məruzəçi-hakimin kimliyi gizli saxlanılır.

Ərizə ilə ilkin tanış olan hakim onun qəbul edilib - edilməməsilə bağlı hesabatı Komitəyə təqdim edir. Komitə yalnız yekdil səsle ərizəni rədd edə bilər. Bu halda onun qərarı qətidir. Əgər Komitənin qərarı yekdil səs ala bilmirsə, onda ərizə öyrənilmə üçün Palataya göndərilir. Palata ərizəni dərhal qəbul edilməz hesab edə bilər və ya iş üzrə tərəflərə əlavə məlumatlar, faktlar, izahatlar verilməsini təklif edə bilər. Ərizənin qəbul edilməsi haqqında qərarı Palata çıxarır.

Statistik məlumatlara görə, Məhkəməyə daxil olan fərdi şikayətlərin üçdə iki hissəsindən çoxu Komitə və Palatadan keçə bilməyərək qəbul edilməz hesab edilir.

Ərizənin qəbul edilməsi haqqında məlumatı fərdi şikayətçi aldıqdan sonra Məhkəmə Dəftərxanasından ona göndərilən şikayət ərizəsinin anket nümunəsini (formulyar və onun doldurulma qaydaları haqqında Təlimatla kitabın əlavə hissəsində tanış ola bilərsiniz) doldurub Məhkəməyə təqdim etməlidir. Anket nümunəsinin məzmunu və onun doldurulma qaydaları adı çəkilən Təlimatda ətraflı şərh edilir.

Məhkəmə tərəfindən fərdi şikayət qəbul olunmuş elan edildikdən sonra işin mahiyyətə baxılması mərhələsi başlanır. Bu zaman fərdi şikayət cavabdehə təqdim olunur. Qeyd edildiyi kimi, Məhkəmədə cavabdeh qismində hər bir halda Avropa Şurasının üzvü olan və Konvensiyanı və ona aid Protokolları ratifikasiya edən dövlətlər çıxış edir.

Cavabdeh Məhkəmə tərəfindən müəyyən edilən müddət ərzində fərdi şikayətlə bağlı öz mövqeyini yazılı şəkildə təqdim etməlidir. Konvensiyanın 38-ci maddəsinə görə, Məhkəmə işin gedişatının bu dövründə tərəfləri məsələnin dostcasına həllinə çağırır. Eyni zamanda, Məhkəmə öz təhqiqatını keçirir və sübutlar toplayır. Məhkəmə Reqlamentinin 42-ci maddəsinə görə, Məhkəmə işin halları ilə əlaqəli olan hər hansı bir sübutu toplaya bilər, şahid dəvət edə bilər, ekspert təyin edə bilər və s. İşin hallarını yerində yoxlanılması məqsədi ilə Məhkəmənin hakimləri, hətta, yerlərə ezam oluna bilər. Məhkəmə təhqiqatının səmərəli keçirilməsi üçün müvafiq dövlətlər zəruri köməklik göstərməlidirlər.

Məhkəmənin tərəflərə təklif etdiyi "dostcasına tənzimləmə proseduru" səmərə verdikdə, Məhkəmə faktların qısa xulasəsini və nəticəsini əks etdirən qərar qəbul etməklə işi siyahıdan çıxarır. Məsələnin dostcasına həllinin Konvensiyanın ruhuna uyğun olması Məhkəmənin maraq dairəsindədir. Əgər işin belə həllinin ayrı-ayrı elementləri Konvensiyanın məqsəd və prinsiplərinə ziddirsə, onda bu, Məhkəmə tərəfindən qəbul edilmir.

İş üzrə sübutların toplanması və işə mahiyyətə baxılması Palata çərçivəsində həyata keçirilir. İşlərə onların hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq növbəlik qaydasında baxılır. Lakin, konkret şikayətin növbədən kənar baxılması haqqında da qərarın qəbul edilməsinə yol verilir (Məhkəmə Reqlamentinin 41-ci maddəsi).

Məhkəmə dinləmələri, əgər istisna hal kimi digər qərar qəbul edilməyibsə, açıq keçirilir. Məhkəmə iclasına Palatanın Sədri və ya onun müavini sədrlik edir. Dinləmələr tərəflərin bərabərliyi və çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bir qayda olaraq hər bir tərəf iki dəfə çıxış edir:

1. şikayətin əsaslandırılması və qarşı tərəfin etirazı;
2. eşidilənlər haqqında mülahizələrin mübadiləsi.

Məhkəmə Reqlamentinin 65-ci maddəsinə görə dinləmələrdə şahid, ekspert və digər şəxslər iştirak edə bilərlər.

Palatanın qərarı dinləmələrdən sonra bağlı qapı arxasında qəbul edilir. İş üzrə son qərarın qəbulu zamanı hakim bitərəf qala bilməz. Lehinə və əleyhinə verilən səsələr bərabər olduqda isə, ikinci dəfə səsvermə keçirilir. Yenidən eyni nəticə alındıqda Sədrlik edənin səsi həlledici hesab olunur.

Konvensiya və ya onun Protokollarının normalarının pozulduğunu müəyyən edən Məhkəmə yalnız bir sanksiya tətbiq edə bilər. O da cavabdehin üzərinə qoyulan, maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi ilə bağlı olan, Məhkəmənin qərarı ilə müəyyən edilən pul məbləğidir. Hüquq

pozuntusunu müəyyən edən məhkəmə bir qayda olaraq Konvensiyanın 41-ci maddəsinə istinad edir. "Əvəzin ədalətli ödənilməsi" adlandırılan həmin maddədə deyilir ki, iştirakçı dövlətin daxili hüququ hüquqi pozuntunun nəticələrini yalnız qismən aradan qaldırılmasına imkan verirsə, "Məhkəmə zəruri halda zərərçəkən tərəfə əvəzin ədalətli ödənilməsini təyin edir".

Yeri gəlmişkən, Məhkəmənin dövlətdaxili qanunvericilik aktını və ya hüquq normasını dəyişdirmək və ya belə dəyişikliyi tələb etmək, habelə işin halları ilə bağlı hər hansı digər hakimiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb etmək hüququ yoxdur. Məhkəmənin ərizəçinin tələbilə milli məhkəmələr tərəfindən çıxarılan hər hansı hökmü və ya qərarı ləvğ etmək səlahiyyəti də yoxdur. Eyni zamanda, Məhkəmə qərarının üzv-dövlətlər üçün məcburi presedent qüvvəsinə malik olması haqqında da söhbət gedə bilməz. Lakin dövlətə gələcəkdə tətbiq edilə biləcək maddi sanksiyalar baxımından Məhkəmə qərarının nəzərə alınması, milli qanunvericiliklərin onların təsiri nəticəsində təkmilləşdirilməsi təbii hesab edilməlidir.

Palatanın qərarından narazı qalan istənilən tərəf üç ay müddət ərzində iş üzrə ciddi səbəblər olarsa, işin Böyük Palataya verilməsini tələb edə bilər. Böyük Palatanın beş hakimdən ibarət Komitəsi (bəzən bunu Kollegiya da adlandırırlar) tələbi qəbul edərsə, onda Böyük Palata qərar çıxarmaqla işi həll edir. Böyük Palatanın qərarı qətidir. Eyni zamanda, işin Böyük Palataya verilməsi tələbi ilə müşayiət olunmayan və ya belə tələbin əsassız olması ilə müşayiət olunan Palatanın qərarları da qətidir.

Məhkəmənin qəti qərarları məcburi qüvvəyə malikdir: "Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların tərəf olduqları işlər üzrə Məhkəmənin yekun qərarına riayət etməyi öhdələrinə götürürlər" (Konvensiyanın 46-cı maddəsinin birinci hissəsi).

Məhkəmənin qəti qərarları onların icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi üçün Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinə göndərilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

I. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI AVROPA ŞURASININ TAM VƏ BƏRABƏRHÜQUQLU ÜZVÜDÜR.

1. Bu fəslin hazırlanmasında müəllifin "Avropa Şurası və Azərbaycan" kitabından (Bakı, "QARR-Poliqraf". 2001.səh.30-39) istifadə olunmuşdur.
2. Sovet Evropı. Deətelğnostğ i rezulğtatı. İzdanie Sovet Evropı. 1998.s.6
3. Ələsgərov M. Avropa Şurasının 50 illiyi və Azərbaycan. "Azərbaycan" qəzeti. 1999,11dekabr.
4. "Zerkalo" qəzeti. 2000, 07 aprel.
5. Səlimov H. İnsan hüquqlarının qorunması üçün Avropa mexanizmləri. Bakı, "İnam" Pluralizm Mərkəzi.2000.səh.16-22
6. Zeynalov S. Əbilov A. Millətlərin öz müqəddəratını təyinətmə prinsipinin müasir aspektləri.//Qanun.1997, N4, s.22-24
7. "İmpuls" qəzeti. 2000, 02 iyun.
8. "Zerkalo" qəzeti. 2000, 28 iyun.
9. "Zerkalo" qəzeti. 2000, 29 iyun.
10. "Zerkalo" qəzeti. 2000, 10 noyabr.

II. İNSAN HÜQUQLARI SAHƏSİNDƏ AVROPA STANDARTLARI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİ.

1. Quseynov L.Q. Konstituiə Azerbaydjanskoy Respubliki, prava çeloveka, i mejdunarodnoe pravo. /Beynəlxalq hüquq. / 1998 ?1. s.32
2. Pereterskiy İ.S. Tolkovanie mejdunarodnix doqovorov. M.,1959. s.165-166
3. Tumanov V.A. Evropeyskiy Sud po Pravam Çeloveka. M.2001. s.47
4. Tumanov V.A. Göstərilən əsəri. s.18
5. Alekseeva L.B., Juykov V.M., Lukaşuk İ.İ. Mejdunarodnie normı o pravax çeloveka i primenenie ix sudami Rossiyskoy Federaüii (praktičeskoe posobie). M. ,1996.s.16
6. Quseynov L.Q. Qeyd edilən məqaləsi. Beynəlxalq hüquq jurnalı. ?1. səh.21
7. Movçan A.P. Prava çeloveka i mejdunarodnie otnoşeniə. M., 1982.s.103

8. Donna Qomien. Kommentariy k "Evropeyskoy konvenüii o zahite prav çeloveka". Sovet Evropı.1995.s.83
9. Risdal R. Problemi zahiti prav çeloveka v obcedinennoy Evrope / Zahita prav çeloveka v sovremennom mire/. M., 1993. s.122
10. Ətraflı, bax: Evropeyskiy Sud po Pravam Çeloveka. İzbrannie reşeniə. M.,t.2.s.525
11. Daha ətraflı, bax: Ənnağı Hacıyev. Azərbaycanca assosasiyalar və sərbəst toplaşmaq azadlığının konstitusion və hüquqi əsasları. /Azadlığın düsturu. Bakı.2001.səh.123-126
12. Mark Djenis, Riçard Kgy, Gntoni Brgdli. Evropeyskoe pravo v oblasti prav çeloveka. Praktika i kommentarii. M.1997.s.256
13. Daha ətraflı, bax: A.Əbilov, F.Əhmədov. Azərbaycan Respublikasında xaricilərin hüquqi vəziyyətinin əsasları /Beynəlxalq hüquq/. Bakı.1998.?1.səh.87-91
14. Donna Qomien. Kommentariy k "Evropeyskoy Konvenüii o zahite prav çeloveka". Sovet Evropı.1995.s.21
15. Alekseeva L.B. Juykov V.M. Lukaşuk İ.İ. Mejdunarodnie normı o pravax çeloveka i primeneniye ix sudami Rossiyskoy Federatüii (praktičeskoe posobie). M.1996.s.140
16. Bax: Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin XVII fəslı
17. Dj. L. Mgrdok. Statğə 5 Evropeyskoy Konvenüii po Pravam Çeloveka. Soveta Evropı.1994.s.13
18. Dj. L. Mgrdok. Göstərilən əsəri. səh.15
19. Avropa Şurası və məhkum. Bakı, 2001-ci il. səh. 13.
20. Ataxan Əbilov. Avropa Şurası və Azərbaycan. Bakı, 2001. səh.72-73.
21. Azadlığın düsturu. Bakı, 2001. səh 43.
22. Evropeyskiy Sud po Pravam Çeloveka. İzbrannie reşeniə. M. 2000. T.1 s.151.
23. Daha ətraflı, bax: Alekseeva L.B., Juykov V.M., Lukaşuk İ.İ. Mejdunarodnie normı o pravax çeloveka i primeneniye ix sudami Rossiyskoy Federatüii (praktičeskoe posobie). M.1996. s.133-134
24. Gndrö Qrotrayan. Statğə 6 Evropeyskoy Konvenüii po Pravam Çeloveka. Sovet Evropı. 1994.s.12.
25. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Pullar Birləşmiş Krallığa qarşı 10.06.1996-cı il tarixli qərarı.//Reports. 1996-III. P. 792.
26. Evropeyskiy Sud po Pravam Çeloveka. İzbrannie reşeniə. M. 2000.t.2 s.432

27. Evropeyskiy Sud po Pravam Çeloveka. İzbrannıe reşeniä. M. 2000.t.2 s.470
28. Donna Qomien. Göstərilən əsəri. səh.37
29. G.Qrotrayan. Statğə 6 Evropeyskoy Konvenüii po Pravam Çeloveka. İzdatelğstvo Soveta Evropı. 1994.s. 31
30. Alekseeva L.B., Juykov V.M., Lukahuk İ.İ. Göstərilən əsəri. səh.189
31. Donna Qomien. Göstərilən əsəri. səh.41
32. Adı çəkilən Konvensiyanın mətni, bax: İnsan hüquqları-Beynəlxalq müqavilələr toplusu. Bakı.1998.səh.164-175.
33. Bax: Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 23-cü maddəsi

III. AVROPA İNSAN HUQUQLARI MƏHKƏMƏSİ İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ AVROPA KONVENSİYASININ MÜDAFİƏ MEXANİZMİDİR.

1. 9 saylı Protokolun mətni, bax: Mejdunarodnie aktı o pravax çeloveka. Sbornik dokumentov. M.1998. s.559
2. Sovet Evropı. Deätelğnostğ i rezulğtati. İzdanie Slujbı Obhestvennix Otnoşeniy Sovet Evropı. 1998.s.71
3. Tumanov V.A. Göstərilən əsəri. səh.136
4. Tumanov V.A.Göstərilən əsəri.s.65
5. Mejdunarodnoe pravo. Uçebnik dlə vuzov. Otv. red. Q.V.İqnatenko i O.İ. Tiunov. M.2001.s.51
6. Boquslavskiy M.M. Mejdunarodnoe çastnoe pravo. M.2001.s.166
7. Evropeyskiy Sud po Pravam Çeloveka. İzbrannıe reşeniä. T.1.s.168
8. E.Məmmədov, X.Məmmədov. Avropa Məhkəməsinə fərdi şikayət hüququ. "Azərbaycan" qəzeti. 29 iyun 2001-ci il.